

Nosotras, en femenino y singular

9 vidas. Mujeres nel Navia-Porcia

«Porque hai úa historia que nun ta na historia y que sólo se pode recoyer escuitando el susurro das mujeres»

ROSA MONTERO. *Historia de Muyeres.*

«A sociedá nun pode, en xusticia, prohibir el exercicio honrao das súas facultades á mitá del xénero humano».

CONCEPCIÓN ARENAL. *A mujer del porvir.*

«Sonlo. Úas veces más y outras, menos. Pero sonlo: invisibles, trespontentes. Tan na escena y nun se yes ve. Presiden institucióis, congresos, departamentos sociales, y nun se yes ve. Pintan, escriben, compóin, dirixen orquestas, fain arte, y nun se yes ve. Acállanse os sous nomes ou apártaseyos del modelo qu'é el mesmo que nun ser.

Porque se nun se yes noma, nun son nada. Nadie duda de qu'houbo escritoras espléndidas en todas as épocas merecedoras d'ocupar un llugar destacado nas miiores enciclopedias ou artistas merecedoras de ter colgadas as súas obras nos miiores museos. Y se naide lo duda, ¿por qué nun tán? ¿Quén borró os sous nomes d'esas páxinas? ¿Quén ou quenes tein esquecido poñellas nel sitio que yes corresponde?

É obrigao pronunciar esos nomes pra qu'esistan. Debemos escribir os sous nomes pollas paredes del mundo pra reclamallas, pra fellas visibles. Pra daryes a vida que nun tuveron».

ELSA LÓPEZ. A invisibilidá das mujeres.

Instituto Asturiano de la Mujer

GOBIERNO DEL PRINCIPADO DE ASTURIAS

*Edición y testos: Fundación Parque Histórico del Navia
Axencia d'Igualdá d'Oportunidades
Oficina de Coordinación Cultural y Llingüística
(Cofinanciada por a Administración del Principao d'Asturias)*

Diseño y maquetación: FORMA

Impresión: Gráficas EUJOA.

Dep. llegal: As-5.241/2011.

Axente d'Igualdá d'Oportunidades: Vanesa Allonca Magadán

Nosotras, en femenino y singular

9 vidas. Mujeres nel Navia-Porcía

Bual, Cuaña, Eilao, El Franco, Grandas de Salime, Navia, Pezós, Tapia y Villayón

Introducción	7
Prólogo	9
1 Bual Concepción Méndez-Villamil y Fernández, <i>Doña Concha</i>	10
2 Cuaña Agar Eva Infanzón Canel, <i>Eva Canel</i>	16
3 El Franco María Dolores Méndez González, <i>Doña Lolita</i>	22
4 Grandas de Salime Eva Rodríguez Braña	28
5 Eilao Juventina Jardón Alonso	34
6 Navia Palmira Villa González-Río, <i>Palmita</i>	40
7 Pezós María Lourdes García Baizán	46
8 Tapia Bernardina Campoamor Fernández, <i>Doña Bernardina</i>	52
9 Villayón Consuelo Álvarez Ledo	58
Bibliografía	65
Agradecimientos	67

Introducción

PASA muitas veces que condo nos interesamos pola historia do noso entorno, del llugar onde vivimos, nacemos ou trabayamos, descubrimos un relato coxo, úa mirada d'esgueira, un historia marcada pola ausencia de referentes de mulleres.

Sólo a palabra escrita corrixe o retruque do olvido, por eso resulta imprescindible poñer nome e apelidos ás mulleres qu'axudaron a fer a nosa historia e recoller, valorar, publicar e dar a conocer el que nos deixaron.

Teis nas túas maos un traballo d'investigación e recopilación das figuras femeninas máis destacadas da comarca do Parque Histórico do Náu, a súa vida e as súas aportacións. Un testimonio que fai máis rico e riguroso o noso conocemento do pasado e que nos permite, asina, comprender miyor o presente.

El documento presenta a trayectoria de nove mulleres destacadas, nove oportunidades para saber máis da nosa terra e de nosotras e nosoutros mesmos. Un recoñecemento ao noso traballo e ás súas contribucións e un xeito de pagar úa deuda histórica qu'hoi, con este libro, xa é menos.

Trátase d'úna cuestión de xusticia para coas nosas antecesoras, pero tamén d'un asunto que ten que ver coa responsabilidade col futuro, co compromiso d'ofrecer ás rapazas e a os rapaces referentes femeninos nos que mirarse en todos os momentos da historia e en todos os ámbitos da vida.

MARÍA FERNÁNDEZ CAMPOMANES
ExDirectora do Instituto Asturiano da Muyer

Prólogo

NESTOS estos últimos anos, y cada vez más, podemos disfrutar dalgúas publicaciós de mujeres, y sobre mujeres, que tein axudao dalgún xeito al xurdir da nosa historia. Inda asina, resulta difícil achegarse a os llibros y recibir información da mitá da poboación, pos el más das biografías y obras femeninas tan inda na solombra.

El Parque Histórico del Navia, al través dun enfoque comarcal, súmase al compromiso de romper el silencio histórico que veu escondendo a participación das mujeres nos avances sociales y económicos da comarca coa posta a andar deste proyecto, col fin de sacar á lluz ás mujeres destacadas y emprendedoras, con úa trayectoria qué importante reconocer y rexistrar na memoria colectiva, pra qu'homes y mujeres téñamos úa visión xusta da Historia a través da recuperación de referentes y exemplos femeninos. É necesario recuperar estos referentes como ún dos llabores pendentes da nosa sociedá actual, al través dos que se pode chegar a favorecer úa verdadeira igualdá de mujeres y homes, y acabar coas formas de discriminación por razóns de sexo.

Ademáis de xenerar a oportunidá de ter úa visión más completa da historia local y comarcal dende a oyada da igualdá, este proyecto nace con úa vocación de continuidá y aguante nel tempo, con vistas a fincar «a mirada violeta» y teñir col enfoque de xénero á comarca do Parque Histórico del Navia. Y tamén é importante poder ofrecer un merecido homenaxe a todas aquellas mujeres que foron quedando esquecidas e escondidas debaxo del velo del tempo.

CECILIA PÉREZ SÁNCHEZ
Vicepresidenta da Fundación Parque Histórico del Navia

*Concha de moza, segunda polla dereta,
xunta as súas ermás y sou padre
Don Juan. Nel centro y sentada,
Anuncia. As cinco nenas, vestidas de
luto, xa perderan a súa madre.*

Concepción Méndez-Villamil y Fernández

Doña Concha

Concepción Méndez-Villamil y Fernández

Concepción Méndez –Villamil y Fernández veu al mundo el 7 de decembre del ano 1898, na Puela (Allande), destino que sou padre tía adxudicado como abogado, pos desempeñaba el cargo de xuíz. Fórase pr'alló coa súa familia á espera d'un destino máis cerca a Bual, villa na que tían a súa casa.

Era fuya de «Don Juan das Viñas», conocido popularmente asina por ter nacido nas Viñas, a poucos quilómetros da villa bualesa, y d'Emilia Fernández, natural de Bual, da chamada Casa del Pásadoiro. El matrimonio tuvo sete descendentes: seis nenas y un neno. Úa das nenas, Natividad, moríu sendo inda moza. El neno, José María, emigró a Cuba con 33 anos y col tempo volvería a Bual pra fer úa villa na que veraniar.

Perdendo a madre abondo cedo, as cinco nenas recibiron instrucción elemental dende ben cedo. Sou padre, Don Juan, foi un home adelantado al sou tempo na forma de pensar y sempre quixo quás súas fiyas estudasen y se relacionasen dende nenas coa cultura y el saber.

As cinco ermás tuveron a oportunidá d'estudiar y dúas d'ellas, Concha y Anuncia, decidiron fer úa carreira universitaria. Anuncia estudiou maxisterio y foi úa das primeiras opositoras españolas: sacou úa praza nel Corpo de Correos, con destino en Lugo. Concha tamén decidiu cursar a carreira de maxisterio na Escola Normal de Maestras da Universidá d'Uviéu. El 21 de xunio de 1917 saca el título de maestra nacional de primeira enseñanza. Tres anos máis tarde, el 6 d'outubre de 1920, solicita destino y Escola Nacional,

Los abajo firmantes, padres de las alumnas que asisten
la Escuela Nacional de niñas de Prelo, autorizamos la fra-
ña que regenta la misma para que continúe enseñando
nuestras hijas el catecismo de la Doctrina Cristiana, como
venia haciendo hasta la fecha, segun dispone la Circular de 13m
Prelo 1 de junio de 1931.

Francisco Coué Adela Sánchez

Arturo López

José Rodríguez

Alfonso López

Emilio López

José Rodríguez

José Lourda Fernández

Leonor Carballo

que ye corresponde por ter conseguida úa praza nas últimas oposicións del momento. Adxudícanye destín y a súa primeira escola tará na localidá de Loro, en Pravia, na qu'exerce durante dalgo máis de dous años.

Concha é úa maestra nova que, ademáis d'enseñar formación académica, participa muitín na educación en valores das alumnas. Tanto é asina que nel ano 1921, con motivo da guerra d'África, fai úa colecta en Loro pra conseguir fondos con destino a os soldados feridos y mutilados na batalla; ademáis, tamén dona el salario d'un día de trabayo.

A Sociedá de Previsión del pobo de Loro agradecéu a Doña Concha, a través d'un escrito firmado por don Ramón Selgas, el sou bon llabor como maestra, ademáis del axuda coa Festa del Árbol. Nese escrito, a Xunta Directiva bríndaye «a nosa efusiva y sinceira felicitación pol gran éxito que llograron as alumnas al sou cargo na Festa del Árbol [...], debéndose a vuesté este triunfo».

Concha deixa Pravia pr'achegarse al sou querido Bual, y el 16 de xuyín de 1923 toma posesión da súa praza na escola de nenas de Prello.

Sendo nella maestra, nel ano 1931 foi retrucada pol Gobernador Civil da provincia, al través del inspector de Primeira Enseñanza, por enseñar relixón ás nenas da escola nun tempo aconfesional. Doña Concha nun se conformó coa reprimenda y tratou de seguir col sou llabor docente pra completar a formación das nenas al sou cargo. Convocou a os padres y madres pra firmar un escrito, nel qu'autorizaban á maestra a dar clases de relixón, como se vera fendo xa fía anos.

Eran tempos difíciles y a escola nun dispoñía d'abondo material escolar, nin de fondos pra comprallo. Situada núa casa particular,

En 1920, con 22 anos, condo xaría rematada a carreira y a oposición ganada de pouco.

sendo propietario Aquilino Lanza, a escola quedábase pequena pral númerao grande de alumnas qu'había. El local era pequeno sin ventilación nin lluz abondas. Como maestra trabayadora que foi, Doña Concha decidíu, na primaveira del ano 1928, que tía qu'atopar un xeito pra miyorar os servicios da escola y a calidá formativa das nenas. Discurríu mandar un escrito al emigrante bualés afincado na Habana José Álvarez Fernández, pra pediryre úa subvención de 325 pesetas coa que poder ferse con úa máquina de coser. Asina, podería enseñar ás súas alumnas el arte y oficio da costura. José Álvarez mandóuye por correo un cheque pol valor d'esa cantidá, y deseóuye: «Muitos éxitos na difusión de tan bus principios espera da documentada capacidá d'usté».

Al seguinte ano, en agosto de 1929, Doña Concha volvéu ter correspondencia con Don José, quen ye fai úa donación voluntaria de 200 pesetas á escola de Prelo, onde Concha seguía exercendo como maestra. El benefactor da escola de Prelo encoméndaye núa das súas misivas que gaste os cuartos «nel qu'ella veva más componente y provetoso». Cabe mencionar ainxente llabor que durante este tempo fixeron as personas emigrantes d'orixe bualés col fin d'axudar á educación, visible nel obra da Sociedá d'Instrucción de Naturales del Conceyo de Bual, fundada nel ano 1911 na Habana.

En outubre de 1933 danse por rematadas as obras y en setembre de 1934, xa con lluz, augua y sin ningún remate al espera, el pueblo sale pra festexar el nacemento das Escolas Graduadas de Bual.

Doña Concha xa tía solicitado, nel ano 1927, qu'éstas fosen el sou novo destín y deixa a escola de Prelo pra exercer na «Villa Blanca». Era xa úa reconocida maestra y mui querida en Bual. El 18 de decembre del ano 1943 a Xunta d'Inspectores da Provincia

*Doña Concha, nel mitá del
última fileira, coas alumnas na
escola de Prelo.*

*Coas súas alumnas nas Escolas
Graduadas de Bual.*

Doña Concha (primeira fileira, primeira polla dereta) y sou padre Don Juan Das Viñas (segunda fileira, terceiro pol esquerda).

Amadita Díaz, alumna de doña Concha, con 5 anos nas Escolas Graduadas de Bual. Ano 1955.

d'Uviéu nómala directora das Escolas Graduadas de Nenas de Bual, escolas que dirixiu hasta el sou retiro. Col sou nomamento pra exercer a dirección das Graduadas, conseguía un llogro histórico pras mulleres trabayadoras, pois úa mujer llograba un posto de trabayo muito ben considerao.

Doña Concha era úa maestra que s'entregaba con agayo á súa clase. Ocupábase de cada alumna úa por úa y atendía ás nenas según as capacidades intelectuais qu'amostraban, procurando sempre que, aquellas que tían más dificultades d'aprendizaxe, llograsen un nivel académico al xeito. Avezaba falar a miúdo coas familias das alumnas, pois era normal vella prestar, ademáis de como maestra, axuda como vecía a aquellas casas que nun tían tanto. Procuraba qu'a rutina d'ir á escola a diario fose úa prioridá pra os padres y madres. Esto convertíase nalgúso mui importante pral rixo da escola das pequenas, pois naquellos tempos as nenas, inda as más pequenas, vián fendo muitas veces parte del llabor nas casas. Por todo esto nun se pode esquecer que Doña Concha axudou a miyorar el nivel académico da población bualesa, pois influiu mucho pra que muitas das súas alumnas estudasen el bachiller.

Muller pacente, chía de bondá y donda, foi quen fexo que varias nenas nacidas nel concêxio de Bual, sin un futuro con búsas trazas, chegasen estudiar a enseñanza media y preparar el esamen d'entrada a os estudos superiores. Asina, Doña Concha llograba qu'un porcentaxe alto das súas alumnas tuvesen el oportunidá de ter un futuro y, nalgúso ocasiós, deixar detrás sou úa casa probe pr'abanguer úa vida miyor.

Este é el caso d'Amadita, úa nena nacida núa familia probe, con úa capacidá intelectual que nun pasou de llargo prá respetada

maestra. Doña Concha falou col padre y a madre da nena, y atesou en preparalla prá proba con vistas a úa beca, que se chamaba «Igualdá d'Oportunidades» (un témino mui empreao na actualidá), y qu'ofrecía a posibilidá de poder estudiar a aquellos nenos y nenas que nun tían medios económicos, pro qu'amostraban interés y intelixencia.

Concha acudiu á casa onde vivía a familia d'Amada, y convenceu al padre y á madre da nena pra que ye deixasen ir fer el examen evaluador que decidía se tería úa beca pra poder estudiar. Doña Concha acompañóula en persona nel coche de llinia, dende Bual hasta el centro d'enseñanza de Navia, onde Amada s'esaminou sacando úa nota de 10. Llogróu a beca económica, qu'era de 14.000 pesetas da época (1962), y estudiou el bachiller en Lluarca, llevando á súa familia (padre, madre y ermá) con ella. Puidu entoncias deixar detrás a probeza da súa casa, gracias a Doña Concha. Na actualidá, y despós de llicenciarse en estudios superiores de Marketing y Inglés, Amada trabaya pra úa empresa multinacional y diz que nunca poderá esqueicer a Doña Concha, á que ten mui presente y prá que namáis ten palabras de afecto y gratitú.

Doña Concha casouse en Bual el 16 de xuyín del ano 1934 con Benito Sánchez, y dous anos más tarde tuvo un fijo, al que chamou Santiago.

Retirouse nel ano 1963, despós de ter 43 anos de docencia ás costas como maestra de varias xeneracíos de nenas bualesas.

Moriu el 14 de noviembre del ano 1967 en Bual a os 71 anos d'edá.

Concha Méndez- Villamil Fernández, Doña Concha, foi maestra vocacional y entregada a cada úa das súas alumnas. Miraba de llograr a formación integral das nenas, querendo ir más alló da simple tresmisión de conocementos académicos, col fin de llograr qu'as súas nenas se formasen como personas núa sociedá, con valores y de proveto.

Implicábase muito coas familias dos sous alumnos y interesábase pollos problemas que poderan ter. Exercía dalgúas llabores de baldre, buscando sempre axudar a todas aquellas personas ás que yes podía botar úa mao, sin reparar na súa condición social ou circunstancias personales.

D'úa gran calidá humana, a Doña Concha nun la esqueicen da memoria os bualeses y bualesas, en especial aquellas que tuveron el honra de ser alumnas súas, como úa gran maestra que trabayou con afán mirando de ter un poble ben formao y úa sociedá coa miyor calidá de vida posible.

Agar Eva Infanzón Canel *Eva Canel*

Agar Eva Infanzón Canel

Eva Canel, col nome completo d'Agar Eva Infanzón Canel, nacéu en Cuaña el 30 de xeneiro de 1856. Foi boutizada ese mesmo día por sou padre, Pedro María Infanzón, natural de Salcedo, y por súa madre Epifanía Canel Uría, da capital cuañesa. Eva era da fruxe dúa familia de nobles y illustres.

Tal y como recorre Rafael Anes y Álvarez de Castrillón nel sou estudio *Eva Canel en América*: «anque sempre se sentiu cuñesa y llevou a Cuaña nel máis fondo dos sous sentimientos [...]», tamén pensaba qu'era un pouquín bualesa «por tradición familiar». El sou bisabolo Pedro Canel y Acevedo nacéu nel que foi palacio d'Orto, que taba cerca de Prelo, y eran muitos os Canel qu'había nesas terras¹. El bisabolo d'Eva, apodao tamén como *El Gran Canelón* y nacido nel ano 1763 según Acevedo y Huelves en *Boal y su concejo*, foi abogao y xa se víu que tía afición polla escritura, recoyida nos diversos manuscritos que deixou.

Sou padre, ceruxano de profesión, moriu condo Eva tía alredor de tres anos d'edá y súa madre decidiu, entoncias, irse vivir a Madrid coa súa familia.

A nena Eva Canel fai os sous estudos na capital española y mostra cedo a súa afición pol teatro. Por este motivo, de mui nova conoce al que será el sou home, el vallisoletano Eloy Perillán Buxó, de profesión periodista y humorista. A propia Eva escribíu anos máis tarde que se tía casao condo tía namás 14 anos d'edá, en 1870.

Eloy escribía prá revista *La Broma*, qu'él mesmo tía fundao. Os sous artículos críticos valíranye el esilio a América nel ano 1874.

¹ ANES Y ÁLVAREZ DE CASTRILLÓN, R. (2008): *Eva Canel en América*. En: *Doce estudios sobre emigración y emigrantes a América*. (Director: Servando Fernández Méndez), Ediciones Nobel, Gijón, p. 253 y 254.

Sara Infanzón Canel, erma d'Eva.

Eva pasa a dirixir a revista en sustitución del sou home, dirección que tamén abandonaría pra viaxar a Montevideo y xuntarse con él. Os dous instálanse en Buenos Aires y dedícanse al periodismo. Neste tempo, viaxan por muitos dos países d'América Llatina, como Bolivia, Arxentina, Perú ou Chile, nos que fundan varios periódicos, como *El Petróleo*, *El Ferrocarril* y, de novo, *La Broma*. En Perú nace el fiyo da parexa, al que chaman Eloy, como sou padre.

Nel ano 1879 desátase a chamada guerra del Pacífico, na que participan varios países llatinos como Chile y Perú, y en 1881 el matrimonio embarca de volta a España, onde s'instalan na ciudá de Barcelona. Alló siguen exercendo el periodismo, y foron sorprendidos por úa enfermedá cardíaca que padecéu Perillán Buxó. Nel ano 1887 Eva volvér á sua Cuaña natal; nella visitou el igresia del llugar, na que se topa coa capiya propiedá da familia Canel. Mandou limpar a llastra del tarrén, mui esmorecida pol paso del tempo y pol paso das personas qu'iban rezar, pos a familia mantía aberta a capiya. Esta llastra tapa a sepultura onde taba el sou bolo, el capitán José Canel.

Pro Eloy decidíu volver de novo a América col fin de recuperar a súa salú, entre outros motivos, esta vez con destino á Habana. Corría el ano 1888. Eva esperaba en España el ocación de xuntarse col sou home, condo el 1 de marzo de 1889 a morte sorprendéu a Eloy nas terras cubanas, á edá de namás 41 anos. Eva nun puido viaxar á Habana hasta dous anos máis tarde, en 1891, unde empezou a escribir profesionalmente pra sacar cuartos cos que vivir ella y el sou fiyo.

Tuvo el oportunidá de viaxar a Nueva York, onde conocéu al poeta José Martí, con quen tuvo úa gran amistá. Tamén visitou

Chicago con motivo da Esposición Universal del ano 1893, onde exercéu como corresponsal de muitos periódicos.

Durante ese tempo, Eva callou os rumores que circulaban sobre ella y que dicían qu'as obras que publicaba foran escritas pol sou home, d'aquella xa morto. Anque escoyéu como nome profesional Eva Canel, tamén usou varios seudónimos, como Julia, Clara Mont, Ibo Maza, Sofía de Burgos, Fray Jacoba, Beata de Jaruco y as iniciales A. V.

Nel ano 1891 ven a lluz as novelas *Trapitos al sol y Manolín*, y nel ano 1893 publícanse *Oremus*, y a conferencia *Asturias y los asturianos*. Ese mesmo ano estrénase na Habana a obra de teatro *La mulata* y un ano despós, estrénase *El indiano*, as dúas con muito éxito. Tamén publica os libros *Magosto*, *Las mujeres de mi tierra* y *Álbum de la Trocha*. Ademáis, collabora en varios periódicos, como *El Comercio da Habana*, *El Ferrocarril de Montevideo*, *La Estrella de Panamá*, *El Pueblo de Puerto Rico ou El Día de Madrid*.

De novo, úa guerra obrigóu a Agar Eva volver fer as maletas pra volver a España; tratábase da guerra da Independencia de Cuba, na que tía exercido como secretaria xeneral da Cruz Colorada. Era úa mujer que tía un carácter humanitario, que ye tían inculcau el padre y a madre, y pódese dicir qu'era úa cuidadora das persoñas necesitadas. Fundóu varias asociaciós caritativas y hospitalares pr'atender a os soldaos feridos na guerra, apodándola «a monxa alférez²». Pol sou llabor na contenda, el xeneral cubano Valeriano Weyler reclamóu pra ella os títulos de Marquesa de Rodas y a Gran Cruz Militar con distintivo branco. Anos despós, Eva pedíu que ye fosen daos estos premios, pos necesitaba medios económicos cos que vivir³.

² SUÁREZ, C. (1936), *Escritores y artistas asturianos II*, p.243.

³ BARCIA ZEQUEIRA, M^a del C., *Eva Canel, una mujer de paradojas*, p.239.

Eva Canel.

Capiya da familia Canel na Igrexa de Cuaña.

Eva col sou fiyo Eloy.

Reportaxe nel periódico *El Comercio*, el 13 de xuyín de 1995, sobre el camerúnés Jean Kenmogne, profesor de Filoloxía Hispánica. Kenmogne doctorouse Cum Laude nel ano 1990 coa tesis sobre Eva Canel, que ten 1.000 páxinas. «Espero qu'a autora chegue a máis xente, a os estudiosos del tema, a os aficionaos á lectura y a os asturianos. Que todos sepan que xunta os grandes y más conocidos escritores del Siglo de Plata español, existiron outros tantos que cayeron nel anonimato que non por ello deixaron d'aportar as súas obras á xeneración da España d'entresiglos», dice el doctor.

Este viaxe a España tornóuse especial, pos Eva trá consigo os restos del sou home Eloy Perillán Buxó, pra deixallos nel cementerio de Cuaña. Pra fello, necesitou axuda económica de Claudio López Bru, marqués de Comillas, y da súa mujer María Gallón y Barrié, dúas grandes amistades da escritora.

Eva Canel empeza el sou terceiro y último viaxe ás terras americanas nel ano 1899, con destino, agora, a Buenos Aires.

Empezou úa serie de viaxes por América Llatina que duraría 14 anos, nos que volvou visitar Chile, Perú, Uruguái, Panamá y Colombia, entre outros. Nesta etapa escribiu lamar, publicando as novelas *Agua Turbia*, *Las Manos Muertas* y *La Volatinera*; a comedia *La abuelita*; el diálogo *Agua de limón*; os monólogos *Soy yo* y *De Herodes a Pilatos*; as conferencias *Por la justicia y por España*, *El desarme y la paz universal*, *Destruyendo falsas leyendas contra España* y *La educación y la ilustración de la mujer*. Ademáis, colaborou con algúns periódicos y deu muitas conferencias a favor da hispanidá y a fraternidá hispanoamericana, pos demostrou sobradas dotes como conferenciante y divulgadora, pollas que sacou recoñecemento como pensadora y distintos premios y homenaxes. Tamén foi nomada socia d'honra por varias sociedades españolas.

Nel ano 1903 Eloy, entoncas un mozo de 24 anos, casouse coa uruguaya Elisa Decurneux y Mcallister, coa que tuvo cinco fiyos y dúas fiyas. Foi un acontecemento feliz pra Eva, qu'admiraba al sou fiyo.

En Buenos Aires, fundou nel ano 1904 a revista *Kosmos*, que tuvo muito éxito y úa gran repercusión en varios países llatinoamericanos. Editóula xunta a súa gran amiga a baronesa Wilson, conxurmando entrabbas, a bon seguro, a primeira editorial fundada y dirixida por mulleres en América Llatina. A escritora cántabra

Concha Espina de la Serna tía un apartao en Kosmos, chamao «Desde el Norte de España⁴».

Seguíu pronunciando y publicando muitías conferencias, y el obra de teatro en tres actos *Fruto sano*, entre outras. Quedaba abondo claro qu'Eva Canel era úa escelente escritora y que nun atopaba estorbos al hora de puer nel papel toda a súa capacidá de creación lliteraria.

Nel ano 1914 Eva Canel volvéu a Cuba por mor dos seus problemas de salú, invitada pol sou amigo Antonio Díaz Blanco, quen cubríu el coste del viaxe dende Panamá, onde taba daquella; tía 58 anos. Dedicóuse a viaxar por toda el isla pra conocer as súas villas y aldeas, y a escribir. Nesta época publicáronse as conferencias *Feminismo cristiano y feminismo ateo*, *La cuna de Colón*, *El divorcio ante la moral social*, *Por España antes que por mí*, *La conciencia española ante el nuevo mundo y Puerto Rico español y Puerto Rico yankee*. Ademáns, sobresalen a crónica *Lo que vi en Cuba*, nel ano 1916, *La piedra de Nuestra Señora* (que fala da estela discoidea de Cuaña) y a serie de novelas curtias *Cosas de mi tierra*, de 1925, na que fala da súa querida Cuaña.

En 1924 moríuye el sou querido fiyo en Buenos Aires, feito que ye trouxo úa tristeza fonda da que nun se chegaría a recuperar. A esto amecíase qu'a gran escritora víase sin medios económicos y tían qu'axudalla as súas amistades. Tía d'aquella 69 años y nun gastaba miga de salú, y cuase nun conservaba vista. A pesar del reconocemento da calidá da súa amplia obra, nos últimos anos da súa vida viviu cuase sin medios.

Os sous amigos y amigas incondicionales pidíronye el reconocemento que se merecía, y déronye varias condecoraciós, entre as que destacan a Cruz Pro Ecclesia et Pontifice (imposta pol papa

Benedicto XV nel ano 1921), a Medalla d'Ouro d'Ultramar, el Lazo da Orden d'Isabel a Católica y el nomamento como Nembro Correspondente da Sociedá Xeográfica de Madrid, estos tres nel ano 1929.

Moríu el 2 de mayo del ano 1932, na Habana. Os sous restos descansan nel cementerio de Cuaña, pos foron tridos dende Cuba.

Escritora mui trabayadora, dominaba todos os xéneros y chegou a publicar más de 50 volúmenes. É de supoñer qu'en muitos llugares d'América Llatina se topasen estragayadas abondas obras d'Eva Canel: conferencias, polémicas, crónicas de viaxes, monólogos, contos, novelas, comedias, artículos...

Muitos autores y autoras falan da súa biografía y da súa obra amplia y interesante, como Julián Díaz, Manuel Isidro Méndez, Rafael Fernández Calzada (gran amigo y admirador da súa obra), Ángel Lázaro, Concha Espina, y más tarde, Celestino Suárez y María del Carmen Simón Palmer. Hoi día, tamén Ignacio Gracia Noriega, Jean Kenmonge ou Rafael Anes.

As súas obras, al cabo, son frescas, emocionantes y supuxeron, en muitos casos, búsas novedades nel ámbito lliterario, pos Eva Canel foi úa escritora creadora y inimitable, que chegou a amañar, prácticamente, el sou propio xénero lliterario.

Como nos diz Rafael Anes y Álvarez de Castrillón nel sou estudio *Eva Canel en América*, el poeta Ángel Lázaro considerábala úa española del rango de Rosario Acuña ou Emilia Pardo Bazán». De terse quedao en España, podería ter garrao na súa terra patricia un reconocemento como el d'estas illustres escritoras. Y con esta intención, queremos axudar a difundir a gran herencia humana y lliteraria que nos deixó Eva Canel.

*Doña Lolita na súa etapa
d'estudiante.*

María Dolores Méndez González

Doña Lolita

María Dolores Méndez González

Doña Lolita foi fiya de Manuel Méndez García, comerciante de profesión y natural de Medal, conceyo de Cuaña, y Luisa González Méndez, natural de Cabanella, nel conceyo de Navia, casándose na capital d'este Conceyo y asentando nel a súa casa.

Lolita nacéu el 14 de decembre de 1921 en Navia, condón do seu padre tía 28 anos, y súa madre tía namás 18. Foi a más grande de cinco irmáns, chamadas María Dolores, María Luisa, Raquel, Manolita y Mercedes.

En relación á súa trayectoria como estudiante, el 2 de xunio de 1934, con 13 anos, verificóu el esamen d'ingreso al bachiller nel Instituto de Ribadeo, y completóulo nos centros d'enseñanza d'Uviéu y de Lluarca.

El Primeiro y Segundo Ano da Enseñanza Media cursólos nel Instituto d'Uviéu (cursos 1934-1935 y 1935-1936), onde vivía coa súa irmá Raquel. Eran tempos revoltos, y Lolita estudiou el Terceiro Ano nel Instituto de Lluarca, más cerca da súa casa natal en Navia. El Cuarto Ano volve pal Instituto d'Uviéu, acabando os dous cursos coa calificación de notable. Os dous últimos anos estudiou nel Instituto Nacional Femenino d'Enseñanza Media d'esa ciudá. Al cabo, na convocatoria de xunio de 1941, saca a calificación d'aprobao pol Universidá d'Uviéu nel Esame d'Estao ou reválida, llogrando asina el seu Título de Bachiller.

Nel curso 1941-1942 empezou os seus estudos universitarios na Facultá de Farmacia da Universidá de Santiago de Compostela. Matriculouse nas asignaturas de primeiro Aplicación de

Doña Lolita (arrimada á parede) nel metá da escala de subida ás escolas veyas.

Doña Lolita cos sous alumnos y alumnas (45 naquel momento) nas novas escolas de Godella. Na parte d'enriba, á dereta, apréciase a placa homenaxe a don Domingo Méndez, benefactor das escolas.

Matemáticas, na que tuvo un sobresaliente, Física Teórica y Experimental, Química Experimental y Técnica Física.

A pesar das bús calificacións, nun ye gustaba este campo, y anque a súa familia tentaba que se llicenciase como farmacéutica, namás fexo primeiro y segundo da carreira. Quixo dedicarse a outra materia que la fixese más feliz, y remató asina a súa etapa d'estudiante de Farmacia.

Despós d'úa etapa de descanso en Castellón, con úa das súas irmás, empezou a estudiar Maxisterio na Escola Universitaria de Castellón, a verdadeira vocación á que consagró a súa vida.

Rematada a carreira, foi maestra un período de tempo corto na Escola de Cabanella, el poble natal da súa madre, y despós foi pa Escola de Godella (El Franco), onde taría dende el año 1946 hasta 1974. Empezou a vivir con os parentes que tía ei, núa casa medio valleira y sin comodidades. Entonces, obligada polas circunstancias, decidió preparar el exame pa ter el permiso de conducir, y úa vez que lo conseguíu, compró un utilitario, el clásico coche español Seat 600. Asina, doña Lolita puido ter a súa casa na villa de Navia, viaxando a Godella nel sou propio coche todos os días pa ir trabayar. Este feito convirtíu a núa mujer innovadora y adelantada al sou tempo.

El llabor nas escolas de Godella discurría feliz y tranquilo, da mao de doña Lolita. As clases impartíanse de lluís a sábado, en horario das nove á úa y das dúas ás cinco da tarde, anque en muitas ocasións, as últimas clases allargábanse hasta as cinco y media ou as seis. Os xoves de tarde nun había clase, y os sábados dedicábanse namás al asignatura de relixón. Doña Lolita tía, por norma xeneral, alredor de 50 nenos y nenas, de diferentes edades, que dividía por seccións según el nivel formativo.

Despós das clases da mañá, Lolita comía en Casa Quintina, fendo con esta familiaúa amistá fonda, y volvía al escola pa impartir as clases da tarde. Al rematar a xornada, volvía á súa casa de Navia.

Tía varios nenos y nenas con problemas de medría y d'aprendizaxe, cousa que nun ye quitaba llograr un llabor docente impecable y volvao nel aprender d'estos alumnos y alumnas menos aventaxaos y con problemas pa garrar el nivel académico esperao. Sempre s'esforzaba con abonda pacencia pa llograr os obxetivos d'aprendizaxe qu'a edá y a capacidá de cada estudiante requería. Tamén Lolita avezaba a manterse en contacto coas familias dos sous alumnos, xa fose pa reforzar a necesidá d'ir diariamente á escola ou pa ofrecer clases d'axuda a aquellos nenos y nenas que destacaban polla súa alta capacidá pa os estudos, como é o caso do catedrático y profesor da Universidá d'Uviéu Perfecto Rodríguez Fernández, un antigo alumno, quen escribíu: «Lolita, condou soupo qu'eu tía intención d'ir pal Seminario, pedíuye permiso a meu bolo pa enseñarme llatín. Con ella aprendín, con 10 anos escasos, a declinar y conxugar a llingua de Cicerón. Curiosamente, nun foi ningún cura el que m'enseñou el meu primeiro llatín, sinón a maestra de Godella, á que nun podo menos que tar mui agradecido, xa que d'él saco hoi a pación».

Lolita insistía nel importancia da llectura a os sous estudiantes aproveitando pasaxes d'*El Lazarillo de Tormes*, *El Quijote* ou el *Poema del Mio Cid*. Implicábase muito nel aprendizaxe dos nenos y nenas, y enseñábase labores mui prácticos y que yes axudarían a aumentar muito el desarrollo das súas capacidades, pos enseñaba, por exemplo, a cubicar madera nas fincas achegadas al escola, además de xeometría. «Si un camión xa tía descargaos postes de

Outra xeneración de nenos y nenas das escolas de Godella, con Lolita.

Doña Lolita participó nos actos d'inauguración das novas escolas de Godella (primeira na dereita).

pino ou acualito por alredor, enseñábanos *in situ* a cubicar. Nun s'esqueiza que todos éramos fiyos de llabradore. ¡Qué maraviya de mujer!», relata el profesor Perfecto Rodríguez.

Avezaba a preparar actividades especiales pa celebrar a Navidá, nas que se cantaban villancicos y se preparaba y decoraba a escola con motivos navideños; ou pol Día da Madre, enseñando a os alumnos a fer dalgúia manualidá y a escribir úas palabras dedicadas ás madres.

Era úa norma más qu'a escola tuvese curiosa y ordenada, dividindo as tareas según nenos y nenas; os nenos participaban nel traslado dos muebles y enseres, y as nenas na llimpeza y llabores propias da súa condición femenina del época. Doña Lolita, como dama coqueta y detallista, avezaba a ter un ramo de flores frescas na escola, p'adornar y alegrar as horas nel aula; el escola taba sempre nun estao de llimpeza y pulcritú que la convertiron na ganadora de varios premios.

Nel ano 1955 remodelóuse el escola de Godella, gracias al donativo que fexo a tal fin Don Domingo Méndez, orixinario de Godella y emigrante a Cuba. El escola pasóu entremetros a un hórreo. Na nova escola féxose úa casa pá maestra ou pal maestro, y foi inaugurada coa presencia del Gobernador Civil da época.

En 1974 empezou a Enseñanza Xeneral Básica na Caridá, y pecharon as escolas de muitos poblos, entre ellos as de Godella, onde Lolita exercera el maxisterio durante 28 anos.

Lolita impartiu clases na Caridá hasta que finalmente foise pal escola pública Ramón de Campoamor de Navia, onde se retirou col edá de 65 anos.

Doña Lolita, además d'úa querida y exemplar maestra, foi a primeira mujer que participou na política local del Conceyo del

Franco, na década dos anos sesenta. É, por tanto, un referente na hestoria da política del conceyo.

Foi elexida conceyala del Conceyo del Franco por primeira vez nel ano 1966, anque nun se dice miga d'esto hasta el Pleno del 5 de febreiro de 1967, baxo a presidencia del alcalde Don Jesús Álvarez Valdés. Ella é elexida pol Tercio del Grupo de Entidades Económicas, Culturales y Profesionales (os outros dous Tercios eran el Grupo de Cabezas de Familia y el Grupo de Representación Sindical); úa Xunta Municipal del Censo Electoral certificaba el resultao das eleccións.

Doña Lolita foi a primeira mujer en formar parte del Conceyo del Franco y seríalo hasta el 3 de febreiro de 1974, nel qu'hai un Acto de Constitución del novo Conceyo onde, entre outros asuntos, trátanse os cargos que deben cesar, y dos seis cargos cesantes, úa é Lolita. El alcalde Jesús Álvarez Valdés agradéceyes os servicios prestaos y a búa coperación qu'en todo momento tein prestao nos asuntos municipais a tratar durante esos anos.

A partir d'ese momento, a corporación volvérá tar formada sólo por homes hasta us contos anos despós.

Mui segura de sí, Lolita foi úa mujer que s'afía ás circustancias y situaciós qu'a vida ye prantiaba sin dificultá y con muitía naturalidá y soltura, pos era decidida y agayosa y nun s'apoucaba ante cualquera nova empresa que se ye presentara. Foi úa maestra qu'exercéu el sou llabor docente con muita dedicación y esforzo desinteresaos, qu'hoi ye valen el cariñoso y agradecido recordo de todos aquellos nenos y nenas qu'un día formaron parte del sou alumnao.

Doña Lolita padecía d'úia enfermedá cardíaca y foi intervenida con éxito del corazón. A pesar da súa salú delicada, sempre encaróu con valor a súa enfermedá y aféxose á situación con total normalidá, fendo gala del sou carácter abierto, tranquilo y optimista.

Moríu na súa casa de Navia el 12 de decembre de 2007, a os 86 anos d'edá, dous días antes de celebrar el sou 87 cumpleanos. Vicente Pérez Suárez, autor de Miudes, escribfuye: «¡Descansa en paz, Lolita, xa que soupiche cumplir con creces el tou deber na enseñanza, como edil municipal y en lo social!». Foron muitos os amigos y amigas que ye rendiron tributo, y muitas as personas nas que ten deixao úa seña imborrable, pos foi, y sigue sendo, a maestra de Godella, *a nosa maestra*.

Eva Rodríguez Braña na Escola de Grandas de Salime.

Eva Rodríguez Braña

Eva Rodríguez Braña

Eva Rodríguez Braña nacéu en Grandas de Salime en 1947, na que se conoce como Casa del Ferreirón, dentro d'úa familia humilde e traballadora.

El sou padre, Facundo, e súa madre, Servanda, tuveron dúas fillas y un fillo: Eva, Roberto e Laura.

Eva e Roberto destacaron nos seus estudos, e tal cousa nun pasou desapercibida pra os maestros e maestras, que foron falar con el padre y a madre pra esplicarllles qu'os dous tían capacidá abonda pra estudiar e sacar úa carreira na Universidá. Facundo e Servando escutaron esos consellos y apoyaron a formación d'Eva e Roberto.

Condo Eva tía más ou menos 8 anos d'edá, a familia vaise vivir a Avilés, y Eva acaba a educación primaria y el bachiller nesta ciudá.

Eva fai a carreira de Maxisterio na Escola Universitaria d'Uviéu. Peró as lingus sempre la chamaron e tía muita gana de conocer outros mundos y outras culturas. A carreira de filoloxía inglesa na Universidá d'Uviéu pintaba qu'iba ser millor pr'atender a lo qu'ela quería.

Despós de casarse vai vivir a Sulaymaniyah, nel Kurdistán iraquí, a primeiros dos anos setenta. Eva acórdase d'esta etapa da súa vida como úa aventura increíble. «Eu era moza e pra min era como vivir nun mundo que nun esistía», renembra. «Inda nun acabara a carreira de Filoloxía Inglesa y, el Kurdistán, foi como voltar á Edá Media. Iba a clases de cualquera asignatura que se daba na universidá de Sulaymaniyah y andaba pola ciudá de seguido, porque nun me cabía na testa lo que vía e lo que vivía. El exército kurdo levábame pra casa úa vez tras d'outra, pero sempre foron mui correctos».

Eva no castro de Cuaña con sou fijo Javier Cuadriello, condo era pequeno. «Lévoló conozer as mías reices, que son as súas».

Eva y Enrique Valentín Iglesias, ex – presidente del Banco Interamericano de Desarrollo (BID) el mesmo día qu'Eva foi condecorada coa orden d'Oak y Enrique foi nomao Doctor Honoris Causa pola Southeastern Louisiana University.

Eva Rodríguez Braña con varias personalidades.

No medio d'esta esperencia, empeza a guerra entre kurdos y árabes y acaba sendo evacuada de guerra. Sale del Kurdistán con un salvoconducto árabe y outro kurdo e chega a Bagdad, onde pasa us meses que lle fain conocer sitos increíbles como Babilonia, Al Qur-nah –unde se dice que tuvo el Paraíso Terrenal- Karbala, a Ciudá Santa, Ur, Cesifonte y outros sitos. «Foi úa odisea mui interesante. ¡Volvería repetir cada esperiencia que vivín alí!»

Despós de licenciarse en Filoloxía Inglesa, sigue cos sous estudos nas Universidades d'Edimburgo, Londres, Readin, Cambridge e Nova York. Na Universidá de Valencia acaba un máster sobre «a didáctica das linguas estranxeiras». Al tempo, empeza a traballar como profesora de Literatura Norteamericana na Universidá de Valencia. Despós, vai exercer como directora responsable da creación e posta a andar del Departamento d'Idiomas en Ford España.

Saca a cátedra d'Instituo d'Educación Secundaria e participa como tutora no Programa de Formación Docente pra profesores d'inglés d'enseñanza secundaria da Universidá de Valencia. Tamén colabora como tutora coa University College de Bangor, North Wales, no programa de capacitación de profesores e profesoras ingleses en ESL (Inglés como Segundo Idioma).

En 1996, Eva dá úa volta al sou labor profesional y empeza úa nova etapa, mui importante pra ela, nos Estados Unidos. El Ministerio d'Educación saca úas prazas pra dar servicio d'asesoría d'educación nos Estados Unidos, col obxecto de desenvolver a cooperación bilateral en materia educativa entre España y el país americano. Os esámenes foron mui competidos pero sacou el posto de traballo e destináronla á Embaxada d'España en Washington DC.

El traballo, según as súas palabras, foi apasionante en todos os sentidos.

Na súa época como asesora d'educación na Embaxada d'España, Eva fexo un portafolio de programas pra qu'a cultura y a lingua españolas espelisen dentro del sistema educativo americano, e tamén el diseño, a implementación y a administración de programas e proyectos dedicados á cooperación en cencia, tecnoloxía y educación entre Estados Unidos y España. Traballou en colaboración con entidades como a NASA, National Institute of Health (NIH), National Science Foundation (NSF), Space Telescope Science Institute (STSI) e The Washington Post.

Tamén participó como poñente nas principales conferencias e congresos sobre linguas estranxeiras en EEUU y, en particular, sobre el español como lingua estranxeira.

Colaborou e dirixiu a revista *Materiales*, que naquelos momentos repartía 10.000 exemplares entre el profesorao americano qu'enseñaba español.

El terrible 11 de setembre de 2001 pañóula traballando na Embaxada e foi chamada por el diario asturiano *La Nueva España* pra que lles dera información de primeira mao.

D'este momento laboral, destacañ varias condecoraciós, como:

- Orden dos Descubridores, National Hispanic Society, Sigma, Delta, Pi. Virginia Tech University.1998.
- Diploma dao pol District of Columbia Public Schools pola difusión da lingua española. 2001.
- Orden d'Oak, pola Southeastern Louisiana University. (Friendship Oak Recognition from the Board of Directors). 1999.
- Fundación Pi y Margall. Madrid. 2001.

Ademáis, y en palabras d'Eva: «d'aquela época quedan muitas amistades increíbles e xente que, sin ser amigos, tuven el honra de conocer».

Despós d'esta impresionante carreira profesional, Eva tuvo como seguinte labor el traballar no Banco Interamericano de Desarrollo (BID) onde colaborou na elaboración de políticas educativas por tada América Latina, como especialista d'educación. Nesta época co-editou un libro titulado *Hacia visióis renovadas del financiamiento educativo en América Latina y el Caribe*, que se publicou al ferse a III Cumbre das Américas, que tuvo lugar en Monterréi (México) en 2004.

Eva encargouse da coordinación das relaciós entre a Oficina d'Educación del Banco Interamericano de Desarrollo (BID) y el Departamento d'Educación da Organización d'Estaos Americanos (OEA).

Tamén foi responsable da cooperación técnica, el diagnóstico y el diseño de varios programas, como *Educar prá Ciudadanía Democrática; A Axenda Perdida d'America Latina; Becas d'Estudios de Postgrao nel Estranxeiro pra Funcionarios Públicos de Mando Medio d'América Latina y el Caribe y Os sistemas d'Educación Superior en América Latina y el Caribe, como encargaos da formación inicial dos futuros docentes nel ámbito das TIC's apricadas á enseñanza en todos os niveles educativos*.

Ademáis, fexo úa serie d'estudos como El Estao del Arte da carreira d'Económicas na Universidá Autónoma d'Honduras (UNAH) y a situación da formación inicial de profesores d'enseñanza secundaria no Perú y Arxentina, igual nas Universidades que nos Institutos Superiores Pedagóxicos.

Con John Glenn, el primeiro astronauta en orbitar á Terra, quen despós volvěu al espacio á edá de 70 anos. Nesta misión acompañábaloo el español Pedro Duque, no sou primeiro viaxe al espacio.

A evolución laboral d'Eva Rodríguez nun acaba col sou labor no Banco Interamericano de Desarrollo, sinón que sigue atendendo novos retos en 2006, en Madrid, como directora de Relaciós Internacionais d'Universia pr'América Latina, Estaos Unidos e China.

Un dos labores feitos por Eva nesta etapa foi a d'exercer como responsable d'identificar, diseñar, definir e negociar acordos internacionais pra millorar as oportunidades d'enseñanza y estudios en diferentes instituciós ou países, que deron lugar a acordos col National Institute of Health (NIH), a Universidá Normal de Beijing, Universidá de Linguas Estraxeiras de Beijing, a Asociación Americana de Colleges y Universidades (AA e CU), Consello Americano d'Educación (ACE), Congressional Hispanic Caucus Institute (CHCI), etc.

Tamén se dedicou á identificación d'oportunidades pra forxar alianzas entre universidades y organismos internacionales, que se concretaron en eventos como a Conferencia de Crédito Educativo, financiada pol Banco Mundial y el Banco Interamericano de Desarrollo e que tuvo lugar en Lima no 2007.

Outro labor que fexo Eva foi el diseño y el arranque de programas de becas y axudas pra estudiantes en América Latina.

Durante os últimos anos, Eva colaborou coa Universidá Jiao Tong de Shanghai, institución que fai os rankings das universidades a nivel mundial. «A mía experiencia en Shanghai foi un regalo dende onde se mire. Traballar núa cultura tan diferente foi del todo enriquecedor», dice Eva, que visitou China muitas veces.

Ún dos últimos proyectos laborales nos que tuvo Eva metida, é el diseño del Plan de Bilingüismo pral Ministerio d'Educación de

Trinidá e Tobago, col obxeto d'introducir el español como primeira lingua estranxeira na enseñanza primaria en Trinidá e Tobago.

D'orixe humilde e dende un pobo pequeno del rural asturiano, Eva fexo el esforzo, foi perseverante, tuvo dedicación e valor, que foron as súas millores ferramentas pra medrar e desenvolver úa meritario carreira profesional. Muitas publicacióis, varios premios, muita esperiencia acumulada no diseño y execución de programas de formación pral profesorao y estudiantes, relacións internacionales, etc., fain d'Eva úa reputada e alabada especialista en educación, formación multicultural e movilidá internacional d'estudiantes e profesorao.

Eva Rodríguez Braña é úa muller acostumada á ciudá, cosmopolita, amante del arte e da ópera e defensora del medio ambiente, e con muito apego á súa terra natal, Asturias, y al Concello que la víu nacer, Grandas de Salime.

Xunta al sou éxito profesional, os logros que conseguiu y a súa proyección internacional, sía dende Nova York ou dende Shanghai, Eva ten mui presente a súa asturianía e ten a gala as súas reices grandalesas, y a terra da que forma parte. Presume d'elo sempre que pode y aló a onde vai. Un bon exemplo d'elo é que levou dúas pequenas publicacióis –úa sobre el Museo Etnográfico de Grandas de Salime y outra sobre el castro del Chao Samartín- á Sección Hispánica da Biblioteca del Congreso d'Estaos Unidos, onde tán catalogadas.

Eva síntese mui asturiana e grandalesa: «Fai muitos anos que me fun de Grandas, peró os meus padres, os bolos, mía ermá, primos... tán enterraos alí, e segúin a teoría d'un gran amigo meu americano, úa persona é del sitio onde máis seres queridos ten enterraos. Se eso é asina, eu soi de Grandas por necemento e por sentimento».

A día d'hoi Eva Rodríguez Braña vive en Valencia e ten un fillo, Javier. E cada ano sigue volvendo a Asturias.

Juventina nel Pato.

Juventina Jardón Alonso

Juventina Jardón Alonso

Sentada na cocía da súa casa, Juventina fala aspacín, mira a os oyos da súa interlocutora y rise con facilidá.

É úa mujer mui modesta y trabayadora. A os sous 92 anos, sigue ocupándose d'algús labores da súa casa, anque ela atesa que nun trabaya nada. Acoye con búa hospitalidá y cortesía ás personas que s'achegan visitala, convidándolas a comer embutidos da casa y a beber un bon viño del país.

Ten al sou lao sempre úa roca, acompañada d'un fuso y a pedazos fila un daqué de lá. Texe dalgús escarpíos, que fai de memoria y sin mirar, pois anque xa ten pouca vista, leva toda a vida trabayando como texedora. Tamén s'amostra a gusto filando pr'aquellas personas que queren velo ou inda atreverse a aprender el oficio. «Agora esto acabóuse todo... naide quer aprender, y os escarpíos de lá tampouco los quer naide».

Entrementres, amostrando inda úa memoria muito búa, relata detalles de cómo era a vida d'antias. Ten úa gran memoria, y alégrase de que queden lonxe os tempos nos qu'había tanta escasez, que recorda con muito detalle. Dá gusto escuitala, xa qu'además d'úia maestra texedora, é tamén úa conversadora mui búa.

Juventina nacéu el 25 de febreiro de 1918 nel Pato de Baxo, un poblín apartao chamao A Braña, na Casa del Ferreiro, onde vivía a súa familia que vivía del gao, del herba y da llabranza d'úas terras más ben ruías, unde el mal tempo fía mui duro el labor. Pra completar úa economía tan probe, tían alredor de 30 oveyas.

Braña del Abredo, en Eilao.

Rebaño d'oveyas y cabras nas serras d'Eilao.

A mao esperta de Juventina fai un filo coa lá que ta posta na roca.

Foi a máis pequena de tres irmás y un irmão. Naquel entón cias, había nel Pato de Baxo alredor de 20 personas, quedando hoxe namáis úna casa con tres vecíos, y as pedras del que foron as casas del pobo.

Sendo a nosa protagonista inda mui nena, a súa madre emigró pral Arxentina, y Juventina houbo de criarse con sou padre. Segundo nos dice, botou muito de falta el mimo de súa madre de pequena. Anque despóis dalgúns anos a súa madre volvérá, nun tería con ela a misma confianza y tanto afecto como con sou padre. Recorda ter trabayao dende sempre en todos os labores: fendo el trabayo da casa, cuidando á xente que lo necesitaba na familia, levando pacer ás oveyas, tresquilando, texendo, segando el herba coa gadaña, trabayando a lá, indo buscar augua, limpando as cortes del gao, etc.

Juventina fíxose cargo de levar pacer ás oveyas dende mui pequena. Este labor fíanolas chamadas pigureiras, y era ás veces un labor escoyido pra os nenos y as nenas. Nunca puidó ir a escola: nel Pato de Baxo nun la había y, se la houbese, tampouco podera ir el máis das veces, pois tería que trabayar ou ir col gao al monte.

Houbo dalgúns maestros que se dedicaban a dar clases polas casas del pobo, quedándose un mes entero en cada una y pasando despóis a outra. Anos máis tarde, amañó úna casa vaya como escola y un maestro empezou a dar clase a os nenos y ás nenas del Pato de Baxo y tamén del Pato de Riba. A Juventina gustaría ter ido á escola, «y poder aprender dalgúna cousa», dice con señardá. Inda sin ter formación académica, é úna mujer qu'aprendéu por si mesma con muito conocemento y muita inquietud por saber.

A nosa protagonista casouse de mui nova y foise vivir al Pato de Riba. Pasou entón cias a ter alredor de 60 oveyas, outras tantas

cabras, dalgúas vacas y un cabalo, del que botaba mao ás veces. Condo iba al monte col labor de pigureira con todo este gao, tamén tía que pañar gancela y toxo pral cabalo. El más das veces el camín fíalo levando calzas úas galochas. Condo a neve cubría el monte y os camíos, Juventina botaba mao d'úas parazas feitas d'herba que, atadas úa alredor de cada galocha, afíalas en andadores prá neve. «Tía que salir coas oveyas a onde había uces pra que comeran daqué. Apartaba toda a neve que podía pra que yes asomesen as reices. Chovendo y nevando; tanto daba; había qu'andar.»

Como artesana, Juventina aprendéu a filar ela sola a lá desde ben nova, y pasaba abondos pedazos del día neste labor. Inda, condo iba á fonte buscar augua coa canada nel pico da cabeza, aprovetaba el tempo del viaxe pra ir filando coa roca y el fuso. Iba asina pol camín estreto y chen de pedras pola costa camín da fonte, y condo enchía a canada, volvía prá casa.

Pra filar, Juventina garra dúas puntas pequenas de lá. Dice, como fala úa esperta texedora, qu'hai qu'igualalas, y qu'entoncias empézase a trabayar el filo dándoye voltas alredor cos didos. Trabáyase y axústase un pouco pra que quede ben feito, y vaise enroscando el filo nel fuso. Mientras nos relata cómo se fila, ilústranos con úa demostración sacando un filo de lá estreto y muito ben feito, como por arte de maxia, d'un peteiro de lá que xa tía preparada.

Al cayer a noite y tentando d'aprovetar el tempo, Juventina filaba dentro da casa, xa que nun se podía trabayar fora al escuro. Desque se despachara el gao y se pechaba a casa, trabayaba coa luz d'un cepo pequeno qu'ardía pol tarrén. Pequeno, porque nun se podía gastar muita leña pos había falta d'ela. Ademáis, ir buscar leña, cortala y trela hasta a casa era un trabayo mui ruin, pral que

Fuso nel que Juventina recoge el filo de lá.

Placa conmemorativa qu'el Conceyo d'Eilao regalóu a Juventina.

Medias ou escarpíos de lá feitos por Juventina.

se tentaba qu'a leña rendese fendo el lume. Tampouco había muitos árboles pra fela, y nas casas nas que se dispuxese de terreno a onde poder ir buscalá, podían darse por contentos. Noutras ocasióis, condo se tía, podía prenderse un candil pequeno d'aceite. Sempre miraba de nun usalo muito pr'aforrar combustible.

Condo chegaban os meses da primavera, ela mesma tresqui-laba todas as oveyas nel mesmo día, chegando a rapar úas 50 ou 60 cabezas núa xornada. Despós, tía que limpar y quitar el bicho da lá. Pra elo, Juventina fía úa fogueira na que calentaba abonda augua del río, y lavaba a lá hasta qu'el augua xa salía clara. Tando ben limpia, cardaba lá pra despós puerse a filar. Pra rematar, texía todo tipo de roupas: faldas, xerséis, calcetos, gorros, chaquetas, etc. Tamén fía colchas y mantas pras camas.

Aunque nunca foi a clases de costura, aprendeu a coser y a texer mirando con tento a roupa que tía más á mao y taliando cómo la foran fendo. Inda chegou a copiar os puntos de lá que vía noutras prendas, y tamén os dibuxos y os diseños. Col tempo foi miyorando a súa técnica, logrando fer cualquier prenda con varios puntos de texido y cuase con cualquier diseño. «Antias copiaba roupa que vía na televisión y que me gustaba, nalgún programa ou película, y despós texíala eu», comenta. Con muito esforzo, enviou á súa fiya Felicidad a clases de costura pra qu'aprendiera el oficio y asina podese trabayar y ganarse a vida. Por esas clases cobrábanle: «Cuatro pesos cada mes, y eu tía que sacar os pesos calcetando», esplica. Texía y trabayaba todo el que podía pra vender y aforrar os cuartos que necesitaba.

Eran tempos difíciles, y más pras zonas apartadas como El Pato. Durmíase pol tarrén nel pico d'úa cama de paya ou de foya donda y

ben repartida. Nun foi hasta máis tarde condo s'empezaron a usar os camastros. Este xeito de durmir fía qu'a xente pañase bichos del gao que pasaban as enfermedades á xente. Nun había cocías, y a comida de cadaldía, qu'era caldo feito col que se tíña, fiase nun pote posto nel pico d'un lume feito nel tarrén. «Nun había augua corrente, nin luz eléctrica, y levábase todo al hombro, pois nun había carro ningún», relata esta texedora.

Juventina baxaba ás vilas más achegadas vender as medias y os escarpíos de lá qu'ela mesma tíña feito. Iba al mercao da Veiga vender el que texía, a pé, en galochas y coa carga ás costas, xa fose nun día chovedeiro del inverno ou nun día calabrión del braqo. Se nun fora quén a vender toda a mercancía al largo da xornada, malvendía a un comerciante da Veiga el que ye quedaba al rematar a xornada. Este comerciante compraba os restos a un precio mui bajo, y asina, a lo menos, «sacaba dalgún cuarto pra levar á casa», dícenos a nosa texedora. Ademáis de comerciar con estas prendas, tamén iba a pé dende El Pato hasta Bual a vender cuatro ou cinco medidas¹ de castañas, que levaba ás costas. Cos cuartos que sacaba da venta, compraba nos comercios da vila telas (pra encargar roupa a dalgúia costureira), aceite ou carne.

Juventina tuvo namáis úa fiya. Na súa propia faldra, deu á luz a Felicidad ás portas da súa casa del Pato de Riba. «¡Quén s'acordaba de médicos! El más achegao taba en Bual...valía máis nun puerse mala».

A súa fiya casóuse el 21 de mayo de 1960 y foise vivir col sou home a Zadamoño. Máis tarde, condo Juventina enviudou, deixou a súa casa del Pato pra irse vivir coa súa fiya y el sou xenro Raúl, hasta hoi.

A madría, como ye chaman na súa casa por ser a madría del único neto, é úa mujer admirable. Nun ye dá gran importancia a ter levao úa vida dedicada a trabayar mui duro pra poder vivir con dignidá, y nun pode evitar poñerse dalgo colorada condo ye reconocen el mérito que ten. Nel ano 2005, el Conceyo d'Eilao brindóuse un homenaxe con motivo del IV Encontro de Personas Mayores de Folgueirou. Foi el sou neto quen la convencéu pra que fose.

Ademáis d'úa enciclopedia viva que se formou na escola da vida, é un exemplo prá ciudadanía d'hoi pola súa capacidá de trabayo y sacrificio, el sou tesón y a súa humildá. Y Juventina el que quer é qu'a visita á súa casa se repita axina.

*Palmira Villa de moza,
estudiante universitaria.*

Palmira Villa González-Río *Palmita*

Palmira Villa González-Río

Palmira Villa nacéu en Anlleo, conceyo de Navia, el día 14 de xeneiro de 1913.

Según dice la súa acta de nacemento, firmada por el xuez del Conceyo don Juan Fernando Villamil ya pol secretario don Gervasio Méndez Castrillón, «é fiya de don Eduardo Villa Díez, casao, maestro d'instrucción primaria ya de 44 anos d'edá, natural de San Esteban de Nogales (León), ya de doña María del Carmen González Conde, de 38 anos d'edá, natural de Corniana, ya tamén maestra d'instrucción primaria, los dous vecíos d'Anlleo».

Foi la más pequena de 11 irmás ya ermaos; dous d'ellos, Ricardo ya Eduardo, embarcáronse mui novos a México, onde fixeron fortuna, sendo el primeiro d'ellos un gran benefactor d'Anlleo.

Palmira sempre foi tía nena mui espabilada ya úa estudiante mui búa. El sou ermao Eduardo volvío de México p'asentarse en Madrid cola súa mujer, Guadalupe Calderón, ya la ermá d'esta. El matrimonio hispano-mexicano decidiu axudar a la educación de la nena Palmita, como cariñosamente la llamaba la súa familia, xa qu'era úa pena qu'úia nena qu'amostraba tanta capacidá nun chegase a los estudios superiores. Condo tía, más ou menos, doce anos, ya acompañada del sou ermao Alfonso, foise vivir a Madrid pa estudiar el bachiller.

Empezó a estudiar nel Colegio de las Hermanas Teresianas, baxo el mando de la familia Villa-Calderón. Pero Ricardo ya Guadalupe deixaron Madrid pa volver a México, ya la nena volvío a Asturias p'acabar el bachiller nel Liceo de Mieres ya en la súa casa

d'Anlleo, con Alfonso de tutor. Palmita acórdase con detalle de cómo disfrutaba, nesta época de la súa vida, condo iba a los bailes del casino de Navia, con súa madre ya sou padre, condo las festas de Nosa Señora de La Barca.

Con fecha 25 de setiembre de 1931, Palmita saca el título de Bachiller pola Universidá d'Uviéu, en la Sección de Lletras. El sou expediente académico é mui bon, inda tendo que volver de la súa escola en Madrid ya preparase en casa. Tanto é asina, que gana el Premio Estraordinario.

Nese mesmo ano 1931, empeza la súa formación universitaria. Quería estudiar Historia, pero en la Universidá d'Uviéu nun había inda esa carreira; la opción más achegada era Santiago de Compostela. Súa tía María quixo pagarye la pousada ya los estudios nesa ciudá, ya Palmita matricúlase en la carreira d'Historia, en la Facultá de Filosofía ya Lletras de la Universidá de Santiago. Ella misma manda un escrito al decano nel que «suplica dígnese admitir la aplicación de dicho Premio Estraordinario en orden a ter la matrícula gratis de las asignaturas qu'integran el primeiro curso de la carreira¹».

Cada curso de la súa carreira tía cinco asignaturas; nel primeiro ano, sacou cuatro sobresalientes, tres d'ellos con matrícula d'honra. Nel último, sacou outros cuatro sobresalientes con matrícula. El sou mui destaco llabor como estudiante mantéñese al llargo de los cursos que ten la carreira. En total, tuvo dez matrículas d'honra, que ye valiron matriculase gratis a outras tantas asignaturas.

A este escelente expediente académico, hai qu'amecerye outro título universitario, qu'é el que sacou como estudiante de Maxisterio en la Escola Normal de la Universidá d'Uviéu. Palmita tamén

Título de Grao de Llicenciada en Filosofía, Sección d'Historia, pola Universidá de Santiago de Compostela (1937).

Despacho de Palmita nel Archivo del Conceyo d'Uviéu, hoi rexido pola súa sucesora Ana Mª Herrero Montero, actual archiveira. En la imaxe, pódese ver el sitio onde se puxo la placa homenaxe a Palmita.

«Sala de los investigadores», en «la pajería».

quería estudiar pa maestra, pero como se tuvo qu'ir pa Santiago, nun podía ir a las clases en la Universidá asturiana. Cada brao, condo acababa el curso en Santiago, volvía a Anlleo ya preparaba los esámenes de la convocatoria de setembre durante estos meses. En setembre, esaminábbase con éxito de Maxisterio en Uviéu ya volvía a Santiago pa seguir allí cola carreira d'Historia. Estudióu, entonces, dúas carreiras a la vez, ya llogróu así el sou título de maestra nacional pola Universidá d'Uviéu ya el grao de Llicenciada en Historia pola Universidá de Santiago en 1935. Tamén fixo nesta Universidá las asignaturas complementarias d'Archivos ya Bibliotecas.

Quedaba claro que Palmita Villa nun era úa estudiante más, sinón qu'era úa moza mui intelixente, qu'a base de constancia, víase que tería un bon futuro profesional.

Colos sous escelentes expedientes académicos, preparóu las oposiciós al Archivo del Conceyo d'Uviéu a concencia, seguindo la súa trayectoria d'entregada estudiante. Presentóuse a la praza el 5 d'abril de 1938 ya foi nomada el 20 de mayo del mismo ano, pasando a ser el cargo en propiedá el 28 de mayo de 1942. Por aquel entonces, era secretario xeneral del Conceyo d'Uviéu Gaspar Miguel Bueres ya presidía la alcaldía Plácido Álvarez-Buylla López-Villamil.

Con 25 años cumplidos, en 1938 Palmita empezó a trabayar como archiveira nel Palacio del Marqués de San Feliz, en la praza del Fontán. P'allí se llevara el Conceyo en febrero de 1937, al ser destruida la Casa del Conceyo en la guerra civil.

La estancia qu'albergaba el Archivo del Conceyo d'Uviéu taba situada en la bodega; era úa habitación pequena, que daba al patio central del palacio. Allí atopóuse la nova archiveira con un desbaraxuste de papeles, carpetas, ya llibros veyos amontonaos ya

casi destruidos. «Era úa cousa mui difícil, era un desorden mui grande», acórdase. «La documentación taba mui deteriorada. Había que seleccionar todos los documentos, clasificalos ya catalogalos». É dicir, Palmita tía que fer un archivo empezando dende cero. Era un llabor mui complicao ya nun sabía por únde empezar, nin cómo amañaría pa fer el sou trabayo. Sufríu muito, pos era úa mujer que se comprometía colo que fía ya taba acostumada a esforzarse pa chegar al miyor resultao posible. «De primeiras, choraba desconsolada porque nun sabía por únde empezar; you era úa nena, tía 25 anos, ya todo aquello taba revolto, tía un aspecto que daba llástima. Hasta qu'un día fíxenme un xuramento de fidelidá a min mesma: Palmitina, ¡niñ úa llágrima más! [...] vas a empezar a trabayar como Dios manda, que tu nunca te botache p'atrás», dice la nosa protagonista. Palmita arranca, así, una tarea llaboriosa, pacente ya continuada.

El 23 de octubre de 1940 llévase el Archivo al número nove de la caye Campomanes. Pal cambeo, Palmita quedábase en la caye guardando el carretón col que se llevaba toda la documentación, mentres el bedel que la axudaba nel llabor subía a buscar los paquetes. Condo el carretón taba chen, llevaban la carga a la caye Campomantes ya allí, Palmita vixilaba el carretón mentres el sou axudante llevaba la documentación a las dependencias novas. «La documentación foi llevada [...] en muitos ya cansaos viaxes, sempre col medo ya el esmolemento de qu'houbese pérdidas ou deteriorios, inda con todo el empeño que se poñía en la vixilancia»

En 1944 hai un tresllado novo, en condiciós mui aparecidas, al último piso del edificio novo reconstruido ya agrandao de las Casas Consistoriales, onde ta situao hoi día. Palmita bautizou las

novas instalaciós del Archivo como «la pajarera». Antes, los fondos documentales del Archivo foran repartidos entre la capiya de Santa Susana (qu'hoi nun esiste), el Llaboratorio del Conceyo del Campo de Los Patos ya úa importante parte fora llevada a Lluarca en 1937, al establecemento bancario de Trelles. Pouco a pouco, la documentación xúntase outra vez ya Palmita trabaya sin descanso pa qu'el Archivo coya forma, evitando con ello la súa desaparición.

La archiveira del Conceyo d'Uviéu, nel sou afán de fer un gran llabor, tamén quixo saniar la documentación histórica. Amañiou índices ya muitos documentos pa que fosen restauraos. Pediu permiso a Gaspar Bueres pa restaurar ya encuadernar dous Códices de la época de Felipe II, dús ayalgas qu'hoi ten el Archivo uvién gracias al empeño de Palmita. La experiencia fíxoye empezar un proyecto novo; tía que mandar algús documentos a restaurar a Madrid, xa qu'en Uviéu nun había ningún tayer de restauración. Entónceas, con muita decisión, falóu cola madre superiora del monasterio benedictino de San Pelayo, pa que mandase a dús relixosas al Archivo Histórico Nacional de Madrid a aprender el oficio; asina se fixo, ya púidose montar un tayer de restauración ya encuadernación nel monasterio, que tamén valíu de fonte d'ingresos a las monxas; hoi en día é ún de los miyores ya más prestixiosos d'España.

Palmita tamén se dedicaba al llabor docente nel Archivo ya acoyía con entusiasmo ya compañerismo a todas las personas qu'allí iban con gana d'investigar. Amañiou úa auténtica escola na chamada «Sala de los investigadores». Iba metendo nel grupo a todas aquellas investigadoras ya investigadores qu'iban chegando. Enseñaba a ller paleografía ya a manexar documentos antiguos. Dedicaba más esforzo a aquellas personas que tían menos conocementos,

Placa instalada nel que foi el despacho de Palmita.

La Medaya de Prata de la ciudá é úa recompensa municipal, feita pa premiar méritos extraordinarios de personalidades, entidades ou corporaciós, tanto nacionales como estranxeiras, por ter prestao servicios á ciudá ou dispensao honras a ella. Nel frente, lleva grabada la Cruz de los Ánxeles, símbolo que ta nel escudo de la ciudá.

pa qu'aprendesen rápido ya pañasen el ritmo del grupo. «You namás quería axudaryes en todo lo que podía», dice con humildá la nosa archiveira.

Gustábase escribir ya publicou varios estudios al llargo de los anos. En 1967 publica *Casal en Oviedo. Estudio documental de los médicos, cirujanos y boticarios de Oviedo en el siglo XVIII*. Tamén escribió muitos artículos pal Boletín d'Información del Conceyo del Escelentísimo Conceyo d'Uviéu, ya artículos como *El nacimiento de la Calle del Sol*. Anque la súa obra más importante é el llaborioso ya meritorio Catálogo-Inventario del Archivo Municipal de la Ciudad de Oviedo, tamén conocido como «El Palmira». Pa la súa elaboración, Palmita escribió a máquina 11 tomos de documentación, con un total de 5.317 folios, qu'incluyen más de 87.000 expedientes administrativos. É un catálogo mui preciso que permite sacar, núa llectura rápida, úa descripción fiel de toda a documentación histórica del Archivo. Así, investigadores ya investigadoras poden conocer con exactitú de qué trata cada documento núa sola oyuada.

El Palmira reducíuse a cinco volúmenes pa la súa impresión ya foi editao por el Conceyo d'Uviéu ya publicao en tres etapas. La primeira en 1978, con prólogo de Juan Uría Ríu; La segunda publicación é de 1987 ya ta prologada por Manuel Fernández Aveillo. Ya el tercer ya último tomo publícase en 1990, con prólogo d'Antonio Masip Hidalgo, dedicao a la colección de valiosos planos del Archivo.

Palmira Villa retirouse el 14 de xeneiro de 1983, despós de 44 anos como destacadísima archiveira del Conceyo. Anque oficialmente xubilada, seguío col sou llabor nel archivo lo menos 9 anos más, que suman en total 54 anos de servicio á Ciudá d'Uviéu, pa

poder acabar el Catálogo-Inventario. Con esta obra, convertía el Archivo ovetense nun referente en España.

Sendo la más nova de las súas ermás ya ermaos, ya además solteira (anque foi úa mujer mui guapa ya admirada, nunca se casó), foye dao el llabor del cuidao d'algúas das personas que nun se valían por sí de la súa familia, cousa que tuvo que concuayar col sou trabayo. Cuidou a súa madre María del Carmen, que la esperaba con ansia nel balcón si chegaba tarde de trabayar; ya a Serena, fiel servidora de la familia, que fora la súa niñera ya que Palmita atendéu hasta que moriu.

Palmira Villa González-Río tuvo varias condecoraciós como reconocemento al sou llabor profesional.

El 27 de mayo de 1977 la Corporación del Conceyo d'Uviéu decide darye un Voto de Gracias pola súa magnífica obra Catálogo-Inventario, acordándose la publicación de la misma, la confección d'un Diploma col Voto ya el regalo d'úa medaya con cadá de la Cruz de los Ánxeles en ouro.

Recibiu la Medaya de Prata de la Ciudá por «sus singulares méritos al servicio de Oviedo como Archivera Municipal» ya el nomamento de «Archivera de Honor», condecoraciós dadas el 25 de novembre de 1982. Como recordo, hai úa placa conmemorativa nel que foi el sou despacho de trabayo durante tantos anos.

El Conceyo d'Uviéu aprobó el 22 d'abril de 1990 que la caye de Pumarín, situada xunta al parque Manuel Fernández, llevase el nome de «Palmira Villa», pasando a ser la séptima calle con nome de mujer de la ciudá. Foi inaugurada el 2 de xunio de 1993 pola mesma Palmita, quen pronunció un agradecido ya emocionante «sermón», como ella misma ye chamóu.

Tamén foi nomada Miembro de Honor del Real Instituto de Estudios Asturianos (RIDEA) el 23 de febreiro de 1996.

Cola súa formación, la súa sabiduría ya el sou gran, metódico, continuao ya vocacional trabayo, Palmira Villa foi capaz de superar los muitos obstáculos que sufríu al llargo de la súa carreira profesional, col obxectivo de «fer el meu trabayo lo miyor que puiden», como ella misma dice. Con úa impecable trayectoria como archiveira, é a responsable d'un espléndido llabor qu'hoi en día vale d'exemplo a seguir, ya d'un instrumento único como é el sou Catálogo-Inventario. «Sei qu'a la mía profesión dediquéiye amor, entrega ya entusiasmo, ya eso sí é verdá ya é la única gran satisfacción que me queda²».

Esta entrañable naviega ya infatigable trabayadora, a los sous 97 años, dice con humildá que nun é perfecta, ya que solamente fixo lo que debía, que nun era outra cousa que trabayar muito, de lo que ta mui arguyosa.

*Con algúas das súas alumnas,
al pé da escaleira da escola
veya (hoi albergue de Pezós).*

María Lourdes García Baizán

María Lourdes García Baizán

María Lourdes García Baizán foi fiya de José, un ebanista mui conocido, y de María Lourdes. Nacéu núa casía el 11 de setembre de 1905 nel poblín de Casomera, cerca de Cabanaquinta, conceyo d'Ayer.

Xa de mui pequena amostróu muita capacidá pral estudio, pos era úa nena mui lista na escola. A súa familia puidó darye estudos universitarios nus tempos difíciles abondo y nos que mui poucas mujeres podían permitirse fer as enseñanzas medias ou el bachiller, y muito menos úa carreira na universidá. Lourdes quería ser maestra, polo que s'apricóu muito pra conseguiilo. Asina, aprobóu el esaime d'ingreso na Escola Normal d'Uviéu el 30 de setembre de 1922.

Como estudiante universitaria tuvo búsas notas, conseguidas con gran esforzo y luita. Nel terceiro y cuarto ano de carreira tuvo a cadún úa matrícula d'honra; de nove asignaturas en cada curso, tuvo sete sobresalientes y dous notables. Ademáis, estudiaba piano y taquigrafía pra redondiar a súa formación.

Sacóu el título de Maestra de Primeira Enseñanza con data de 16 de mayo de 1933, que ta rexistrao na Delegación Provincial d'Uviéu, nel folio 83, número 4.120. Despós, preparóu ben a oposición pra maestra nacional, que ganóu al cabo d'un ano. Déronye praza en Pezós, cousa que la agradóu muito, xa qu'ela era úa moza que vía d'un poblín pequeno y chamábase mucho a vida de tranquilidá del campo.

Lourdes chegou a Pezós en setembre de 1.934, sustituíndo á maestra Magdalena López Díaz, qu'iba pral sou novo destino en

*Lourdes con un peteiro d'alumnas de varias edades. Algúas nenas mostran os labores y pinturas que fixeron na clase.
Alumnas de Lourdes enseñando os trabayos feitos en pintura y costura.*

«**Da. LOURDES GARCÍA BAIZÁN**, Maestra Nacional de PEZÓS, a quien le es grato comunicar que la **ORDEN DE ALFONSO X EL SABIO** que recientemente se le ha concedido por la Delegación Provincial del Ministerio de Educación y Ciencia de Oviedo, es otorgada por el S.I.E.M. de Asturias e impuesta por la Presidenta del S.I.E.M. de Asturias en el acto que se celebrará el próximo dia 27 de Noviembre, Festividad de San José de Calasanz, Patrono del S.I.E.M. y Día del Maestro, que tendrán lugar en este ciudad. Enhorabuena».

José Manuel Sánchez Fernández
Presidente Provincial para Ofrecer el Reconocimiento más distinguido
Goveia 18 de Noviembre de 1972

Comunicación enviada a Lourdes pol Xefe Provincial del Servicio Español del Maxisterio, Don José Manuel Sánchez Fernández, informando del acto d'imposición da Cruz da Orden d'Alfonso X el Sabio.
Lourdes leu úas palabras d'agradecemento nel acto que ye ofrecéu el Conceyu de Pezós pola súa condecoración.

Xixón; ela foi úa maestra mui querida que tuvo na escola de nenas de Pezós nove anos. Magdalena tamén pasaría a ser parte da historia local y nacional, xa que foi nomada alcaldesa del conceyo en xeneiro de 1933 por 4 meses, sendo d'este xeito úa das primeiras alcaldesas españolas.

A nova maestra, Lourdes, foi nomada el 3 de decembre y tomóu posesión da súa praza na Escola Unitaria de Nenas de Pezós el 6 de decembre de 1934, condó tía 29 anos d'edá.

Como maestra trabayadora y con vocación, Lourdes empezóu a súa labor núa escola pequena de poble. Dous anos depós, empezóu a guerra civil en España. Era úa época mui dura y difícil, anque ela amañóu de seguir con normalidá nas clases diarias y de qu'as nenas recibisen úa búa formación.

Atendía al pé de 50 nenas d'edades distintas na escola, que xebraba en seccióis según os anos y as capacidades que tían as pequenas. Lourdes tamén daba clases de labores y enseñaba pintura.

Era úa maestra recta y disciplinada, costumes que tresmitía ás súas alumnas col fin de que tuvesen úa búa educación. Esixíayes, como estudiantes, igual agayo que poñía ela como maestra. Taba convencida de qu'a constancia nel trabayo, a dedicación y el esforzo eran ferramentas coas que se podía sacar cualquera obxectivo na vida. Pra elo, trabayaba esmerándose pra qu'as nenas aprendesen estas cualidades. D'este xeito fixera, ela mesma, el ansia de convertirse en maestra.

Enseguida s'afexo al poble como úa vecía máis de Pezós y, ademáis, distrutaba nel sou labor de maestra de nenas. Pasaba muito del sou templo libre preparando nas clases y mirando por qu'a escola tuvese ordenada y perfectamente organizada; elo valíuye pra ganar

varios premios y el reconocemento d'un *Voto de Gracias*, dao pola Inspección Técnica d'Educación. Enseñaba ás súas alumnas, con muito xeito, conocementos mui adelantaos de manera qu'aquelhas mozas que podían ir esaminarse na chamada *reválida*, tían mui búsas notas. Preocupábase tamén por puxar pola formación académica d'aquelhas alumnas que máis se distinguían y aconseyaba ás súas familias pra qu'axudasen y, nalgúz casos, desen el sou consentimento ás nenas, pra poder acceder á enseñanza media y a os estudos universitarios.

Tamén ye gustaba pasiar polos camíos y lugares de cerca, xa que taba namorada de Pezós. Participaba na vida de diario del poble y tía contacto con case todas as familias del conceyo, xa qu'asina tía úa mejor relación cos padres y madres das súas alumnas. En pouco tempo, Lourdes fóxose úa vecía de Pezós máis, pol sou sentimento d'acheegamento coa vecindá.

Nel mes de xeneiro de 1946, Lourdes casouse con un vecín de Pezós, chamao José Monteserín Monteserín, taxista de profesión. Nun tuveron descendencia, anque sí disfrutaron cos sous 11 sobríos y sobrías.

Despós de muitos anos d'un labor de maestra entregada, chágayé el reconocemento de parte das autoridades d'educación y tamén da vecindá de Pezós. En noviembre de 1972, Lourdes recibe un «Saluda», con data del día 18, de don José Manuel Sánchez Fernández, que tía el cargo de Xefe Provincial del Servicio Español de Maxisterio y das Asociaciós d'Enseñanza Primaria. Nese documento infórmaseye de que: «a Cruz da Orden d'Alfonso X El Sabio, que de pouco foye concedida pola Delegación Provincial del Ministerio d'Educación y Ciencia, seráye ofrecida pol S.E.M¹.

Entrada principal da casa de Lourdes en Pezós.

d'Asturias y posta pola primeira autoridá da provincia nos Actos del próximo día 27 de noviembre, Festa de San José de Calasanz, patrono del SEM y Día del Maestro, que vai ter lugar nesta ciudá. Norabúa». Lourdes taba mui arguyosa pola condecoración que poñía el acabo a un camín largo como maestra.

El evento foi recoyido pol periódico *La Nueva España*, con data 28 de noviembre del mesmo ano. Nas fotografías del reportaxe sale el momento nel que Lourdes recibe el galardón de maos del Xefe provincial del SEM y en presencia d'outras autoridades, como don Siro Arribas, Vicerrector da Universidá d'Uviéu, don José Fernández Vega, delegao d'Educación y Ciencia, ou doña Eloína Suárez, conceyala del Conceyo d'Uviéu.

Un mes máis tarde, el 17 de decembre de 1972, celébrase na Casa del Conceyo de Pezós sesión ordinaria da Corporación del Conceyo, que se fai eco del premio de:

«A Cruz d'Alfonso X el Sabio á maestra d'Enseñanza Xeneral Básica, titular da Escola de Nenas de Pezós, doña María Lourdes García Baizán, a Corporación del Conceyo, despós de reconocer el meritorio labor profesional dedicado á enseñanza, actividá qu'exercéu al frente da Escola de Nenas d'esta localidá dende el ano 1934, acorda por unanimidá ferye mandar na acta a felicitación más cordial d'esta Corporación a doña María Lourdes García Baizán pola concesión de tan merecida distinción, facultando á alcaldía prá compra d'úa placa na que quede testimonio del agradecemento del Conceyo de Pezós pola gran labor feita nel exercicio da súa función»².

Nel homenaxe ofrecido pol Conceyo de Pezós á maestra tuvieron presentes el entoncias alcalde, Alejandro Mesa Monjardín, el

² Acta da sesión ordinaria da Corporación del Conceyo.

anterior rexidor Antonio Monteserín y el Secretario Xeneral del Conceyo, José Linera Martínez.

María Lourdes tuvo na escola de Pezós dende el sou nomamento como maestra hasta que se retirou, el 20 de setembre de 1974. Tía 69 anos y exercera a súa profesión como maestra por 40 anos. Tuvo asina a oportunidá de ser a maestra de varias xeneraciós de nenas de Pezós.

El día antes da xubilación, recibiu outra vez «un Voto de Gracias, en reconocemento al sou meritorio labor feito durante el exercicio profesional», da Inspección Técnica d'Educación.

Despós da xubilación de Lourdes, al matrimonio foise vivir a Xixón y quedou alí definitivamente. José moriu el 27 de decembre de 1987. Al quedar viuda Lourdes, a súa sobría María Luisa cuidóula y atendéula, hasta que dous anos despós, el 10 de xeneiro de 1989, moriu condo tía 83 anos d'edá.

Lourdes García Baizán é hoi recordada polas que foron as súas alumnas y pol pobo de Pezós, como úa gran maestra, «úa maestra das d'antes, qu'educaba y enseñaba a ser persona». Exercía a docencia con muito xeito y disciplina, cualidades qu'enseñou ás nenas qu'enchían a súa clase. Dedicou a súa vida á escola, a enseñar, xa que taba entregada á docencia, labor qu'exercía con gran vocación y, según dicía, achegábala á felicidá. Era úa maestra querida y admirada, polo que se convertía nun exemplo pras súas propias alumnas y pral resto de vecíos y vecías de Pezós.

Premiada con un merecido galardón pola súa trayectoria profesional de maestra, como é a prestixiosa Cruz d'Alfonso X El Sabio, nun podemos deixar que caya nel olvido a figura de Lourdes: a maestra que case por medio siglo educou de xeito entregao y impecable ás nenas de Pezós, gracias ás cualidades y búsas costumes que tanto predicou ás súas alumnas y que la levaron a ter todo este reconocemento.

*Doña Bernardina
coa súa fía Julia.*

Bernardina Campoamor Fernández
Doña Bernardina

Bernardina Campoamor Fernández

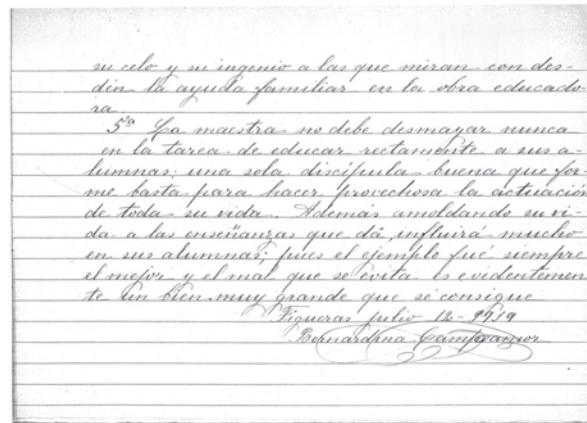
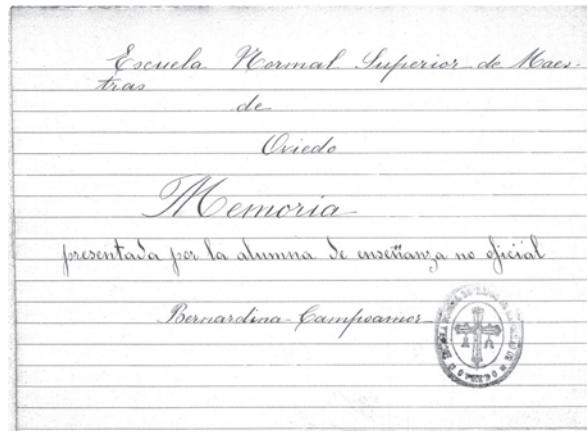
Doña Bernardina Campoamor Fernández nacéu nel sen d'unha familia acomodada el 28 d'abril de 1887 nel Porto das Figueiras, Castropol. Era fiya de Rosendo Campoamor Acevedo, de Tapia y de profesión piloto, y Laureana Fernández Pulpeiro, da Lieira y maestra d'instrucción primaria nas Figueiras, da que heredou a lei á docencia y a «enseñar al que nun sabe».

Foi a pequena de 11 irmás, todas elas nenas, tendo nela el sou padre y a súa madre a ilusión de ter un fiyo varón. Condo nacéu a pequena, Rosendo, sou padre, abandonou de vez el esperanza de ter un neno y boutizoulá col nome de Bernardina.

Medróu nun ambiente que ye axudou pra os estudos, tendo na súa casa libros al sou alcance y tando sempre al pé da cultura, ademáis de ter mui inculcaos os valores da enseñanza a os demás y a educación universal, por parte da súa madre. Bernardina tía, tamén, un carácter marcao pol afán de superación y basao nel trabayo pra lograr as metas que se propoñía.

Bernardina cásase en Tapia con vente anos, y pouco despós de ter al sou fiyo Rosendo y á súa fiya Julia, namáis con 11 meses de diferencia, quedou viuda. Por contra del que feiría entoncias cualquier mujer nova na súa posición social, retrucou vivir a costa da súa madre y de sou padre, y quixo ter un trabayo que ye apurisse algún cuarto. Por elo, estudiou maxisterio despóis d'enviudar.

En xunio de 1917 fai a proba d'entrada á Escola Normal de Maestras d'Uviéu, nunha convocatoria libre, con resultao d'aproba. Asina, empeza a carreira de Maxisterio Oficial en

Título y última páxina da memoria de prácticas presentada por Bernardina y manuscritos por ela mesma, na que se ve unha muí búa caligrafía.

Julia Villamil, que compartía muito parecido coa súa madre Bernardina, xunta súa fiya Margarita.

asturias
La voz de Asturias 10

FUE EL PILOTO DEL BARCO QUE TRANSPORTÓ EL ORO ESPAÑOL A FRANCIA

Unas cincuenta explotaciones y miles de miles de personas han seguido hasta este viernes

● Rosendo Villamil, piloto del barco que transportó el oro español a Francia

● VÍDEO DE ESTACIÓN REPUBLICANA EN TIEMPOS DE ACUERDO, PERO LIBERO DE HACER UN POCO SELECCIONARIO POR LA POLÍTICA

Reportaxe nel periódico *La Voz de Asturias* sobre Rosendo, na súa visita a Tapia el 4 de xuño de 1980.

setembre, que remata tres anos máis tarde, condo con 33 anos, saca el sou título de Maestra de Primeira Enseñanza espedido con fecha 24 de febreiro de 1920, y rexistroa el 23 d'abril del mesmo ano.

A súa propia madre, maestra superior da Escola Nacional das Figueiras, firma el certificao de «as asignaturas que comprenden el programa d'enseñanza, vendo nelas inmuyorable conducta y destaca-dada apricación» (prácticas de Maxisterio).

El día 26 de febreiro de 1920, solo doux días máis tarde de lograr el sou título de Maestra, foi nomada pol provisor da diócesis prá Escola del Patronato de San Martín, en Tapia, da que tomou posesión el 3 de marzo del mismo ano. A noticia foi publicada pol periódico Castropol el día 20 de marzo, nel sou número 536: «Foi nomada maestra en propiedá da escola del Patronato de San Martín, na vila de Tapia, doña Bernardina Campoamor, viuda de Villamil, sendo el sou nomamento ben recibido por este vecindario¹». Como mandaban os cánones da época, na reseña periodística resaltábase qu'era viuda de Villamil, é dicir, remarcábase tal condición personal.

Os ingresos anuais de doña Bernardina eran 1.500 pesetas da época. Máis pra delantre ganou unhas oposiciós que ye permitiron ingresar nel primeiro escalafón. A súa aula de nenas taba nun edificio al lao del conceyo, na segunda pranta. Dende entoncias exercéu a enseñanza en Tapia deseguido hasta el momento del sou retiro, sendo a maestra de varias xeneraciós de tapiegos y tapiegas. Foi, sin sabelo entoncias, a maestra da nena que se convertiría na súa nora, y tamén, foi a maestra del padre d'esta.

El fiyo de Bernardina, Rosendo Villamil, foise a Bilbao pra estudiar a carreira de piloto de barco, igual qu'el sou bolo Rosendo, col que compartiu el nome y a profesión. Emigró de mui novo,

¹ FERNÁNDEZ MÉNDEZ, D. y LÓPEZ PÉREZ, C. (2001), *Historia de Tapia a través de sus calles*, Tapia de Casariego, Ediciones Nobel, Tomo I, p. 117.

en decembre de 1936, con namáis 25 anos d'edá, protagonizando, sin saberlo, un dos capítulos da Historia d'España, xa que na Guerra Civil pilotou el barco que tresportou el oro español a Francia, sin conocer qué mercancía levaba. Despós de permanecer escondido en Marsella y de numerosos viaxes, Rosendo instalouse en Barranquilla, Colombia, onde fundou varios negocios, como unha zapateiría y unha cadía de cines, que nun prosperaron. Comenzou de novo a trabayar como marino en distintos barcos de varios países. Casouse con unha colombiana y, máis tarde, trasladouse coa súa mujer y os sous cuatro fiyos a Nueva York, despós de sacar a nacionalidá estadounidense.

Nun volvería a Tapia hasta el 13 de mayo de 1980, polo que Doña Bernardina, xa difunta, nun pudo disfrutar d'un esperao encontro col sou fijo. Bernardina y Rosendo tían unha sintonía especial y profesábanse muita admiración.

Pola súa parte, Julia casouse con Juan José Carrasco Maseda, tamén maestro de vocación, igual que Bernardina. Juan José, Catedrático de Dibuxo, pintor y artista con muitas facetas, sempre quixo ser recordao como maestro nacional, y asina lo dicía condo comentaba coa súa fiya Margarita, neta de Bernardina que, se tuvese a oportunidá de nacer outra vez, volvería a estudiar Maxisterio y ganarse a vida enseñando a os demás. Ademáis d'unha maestra entregada na súa escola, doña Bernardina fía gala d'unha gran cortesía con todas as personas coas que trataba, xa fose a diario ou de vez en cuando, sin ter en conta a súa condición social. Un bon exemplo d'elo é que doña Bernardina y a súa búa amiga doña Marcela, íntimas y que compartían unha profunda amistá dende a infancia y se vían todos os días, tratábanse d'usted.

Doña Bernardina, coa medaya da Orden d'Alfonso X el Sabio, na boda del sou neto Juan José, en 1964.

Al largo da súa vida profesional como maestra metódica y cercana, Bernardina logróu na súa escola, en cada inspeción escolar, un *voto de gracias* polos sous méritos como docente y pola súa gran labor profesional.

Bernardina exercéu el Maxisterio durante 37 años, y retirouse el 28 d'abril de 1957, al cumplir a edá reglamentaria de 70 anos. Algúns meses antias varios vecíos y vecías suscribiron unha carta dirixida al Conceyo na que solicitaban, ante el próximo acabo da vida laboral de tan apreciada maestra, ye fose tributao «un homenaxe popular [...], tendo en conta a muita y acertada labor profesional

Lazo (pras señoras).

Tempo d'uso: 1955-1988.

Consistiu nunha cruz d'igual forma y tamaño qu'a da categoría de «caballero», colgada d'un lazo dobre, con cayidas, feito con cinta del color da Orden.

A Orden Civil d'Alfonso X el Sabio destíñase a premiar ás personas físicas y xurídicas y ás entidades tanto españolas como estranxeiras, que se teñan distinguido polos méritos logrados nos campos da educación, a ciencia, a cultura, a docencia y a investigación ou que teñan prestao servicios destacaos en cualquera d'elos en España ou nel ámbito internacional.

Placa da Travesía da Maestra Bernardina Campoamor, en Tapia.

[...]. Suxérese tamén polos firmantes que [...] resultaría de xusticia imponer á homenaxeada, Doña Bernardina Campoamor Fernández, a Cruz d'Alfonso X el Sabio».

A corporación municipal, en sesión plenaria celebrada el 20 de xeneiro de 1957, acordó por unanimidá apoyar a petición feita pol vecindario y tramitar ante el gobernador civil el oportuno expediente.

El Faro de Tapia, diario da época, fexo unha campaña activa a favor d'este homenaxe. Nel sou número 14 de 7 de febreiro de 1957, xa publicou un artículo reconociendo os méritos laborais da maestra, peró foi a partir del mes de mayo, condo se volcó d'afeito: na portada del número 17 aparecía unha foto de Doña Berardina baxo os titulares «Merce unha medaya del Trabayo unha maestra» y «Débese homenaxear a doña Bernardina Campoamor». Dentro, el director del periódico, Eugenio de Rioja, falaba dos méritos da educadora.

El 22 de mayo de 1957, el Consello d'Inspectores d'Enseñanza Primaria, «tendo constancia del celo, entusiasmo, empuxe y actuación exemplar durante toda unha vida d'entrega total á educación y enseñanza da mocedá, acorda por unanimidá concederye un voto de gracias»².

A vila de Tapia volcóuse col homenaxe á maestra, xa que supóna pra todo el poble el reconocemento a unha persona mui querida y apreciada por todos os tapiegos y as tapiegas.

De feito, a ela débese que muitos nenos y nenas del conceyo, qu'amostraban inquietudes intelectuales y xeito pral estudio, deciden fer estudos superiores. Bernardina axudaba, ademáis, ás familias y a os nenos y nenas con dificultades sociales y económicas, pra puxar pola formación dos talentos tapiegos que nun tían posibles.

² FERNÁNDEZ MÉNDEZ, D. Y LÓPEZ PÉREZ, C., op. cit., p.118 y 121.

El Faro de Tapia, nel sou último númeru, (número 35 y 36, 7 de decembre de 1958), informaba que:

«Con motivo da festividá de San José de Calasanz, patrono del S.E.M.³, celebróuse na nosa vila el Día del Maestro, y foiye imposta a medaya del S.E.M. á señora maestra retirada doña Bernardina Campoamor, que durante más de cuarenta anos enseñou a varias xeneracíos tapiegas».

Asina mesmo, el 18 de xullo de 1959, el ministro d'Educación Nacional concédeye ingreso na Orden Civil de Alfonso X el Sabio, coa categoría de lazo⁴.

A maestra doña Bernardina Campoamor moriu en Tapia el 27 de mayo de 1966. A necrolóxica publicada por *Las Riberas del Eo* nel sou número 5.645, de 25 de xunio d'ese ano, rezaba del xeito:

«Na súa casa de Tapia de Casarego moriu doña Bernardina Campoamor. Poderíamos deixar a noticia asina, telegráficamente, peró el corazón y el amistá esixen dalgo máis. Doña Bernardina, conocida en todo el Occidente, dedicou a súa vida á enseñanza, y anque nacida nas Figueiras, en Tapia tuvo a súa casa y aquí formou a xeneracíos y xeneracíos hasta el hora del relevo, sendo premiada pol ministro coa Medaya del Trabayo. El homenaxe que con tal motivo se ye tributou foi popular y unha mostra clara del cariño que se ye tía. [...]. Acompañamos nel dolor a os sous fiyos Julita y Juan José Carrasco, asina como a os sous familiares das Figueiras⁵».

El trabayo educativo xa garrara na súa familia, pois el sou xenro Juan José, home de Julita, sería bon sucesor d'aquela tradición de maestros d'escola.

Na actualidá esiste en Tapia, homenaxeando á maestra, a Travésia Bernardina Campoamor, como tributo al sou labor na enseñanza, que foi a súa vocación, y al legao que nos deixó.

Debemos reconocer y difundir el mérito que supón qu'esta entrañable maestra tapiega, dende a humildá da súa escola, trabayase durante 37 anos prá educación dos nenos y nenas del conceyo, y ye fose concedida pol sou labor unha distinción tan laureada y prestixosa.

Doña Bernardina, como acostumou al largo da súa vida, afrontou con valentía el golpe que supuxo a súa rápida viudedá. Adelantándose al sou tempo, decidiu ferse un futuro estudiando unha carreira universitaria, con miras de salir pra delante col sou propio trabayo y esforzo, y non das rentas que ye podería proporcionar a súa familia. Foi unha gran trabayadora, que buscó a súa independencia económica y a súa satisfacción personal na materia que ye gustaba y á que se consagró: a enseñanza y a difusión del conocemento.

Bernardina Campoamor foi unha mujer distinguida nel trato, cariñosa, donda, señora encantadora y é un exemplo a seguir de cómo sacar pr'alantre os nosos obxetivos na vida al través del trabayo, el esforzo y a modestia.

³ Sindicato Español de Maxisterio.

⁴ FERNÁNDEZ MÉNDEZ, D. y LÓPEZ PÉREZ, C., op. cit., p. 121.

⁵ FERNÁNDEZ MÉNDEZ, D. y LÓPEZ PÉREZ, C., op. cit., p 121 y 122.

*Consuelo y Pepe,
el día da sua boda.*

Consuelo Álvarez Ledo

Consuelo Álvarez Ledo

Consuelo nacéu en Brañadesella, conceyo de Bual, el 13 de xuyín de 1910. Sou padre y súa madre dedicábanse al gado y al llabradío. Moriron mui novos, quedando Consuelo sin ellos condo era úa nenía. Foi fiya única y enseguida foi vivir a Bual capital, onde se criou col sou tío Carlos y a súa tía Carmina.

Consuelo casóuse con José María Fernández Pérez, Pepe, qu'era mui bon mozo y vivía nel caseirío de México, y foise vivir pr'allí. Consuelo tería oportunidá d'aprender a remar y trabayar como chalaneira hasta el sou retiro.

Consuelo y Pepe tuveron úa fiya y cinco fiyos, y un d'ellos moriu condo namáis tía tres anos; outros dous emigrarían mui novos a Suiza buscando úa vida miyor.

Esta familia era ama del caseirío, pollo que se podía considerar, pral época, úa búa casa. Esto vese porque tía úa casa grande con horrio y muitas fincas que yes dabán de comer abondo: trigo pr'amasar y cocer el pan, fruta de muitas clases, verduras del horto, etc. Ademáis, había un *molín de maquila*¹ y esplotaba a barqueiría de México, que comunicaba a oriya este (conceyo de Villayón) coa del oeste (conceyo de Bual), salvando as auguas del río Navia.

El llabor diario repartíase entre todas as personas que vivían en México, pos falamos d'un caseirío grande y, por eso, con muitos llabores que sacar de delantre.

Asina Pepe, el home de Consuelo, trabayaba nel medio de vida principal da familia, qu'era el caseirío, y fía os llabores del campo,

Manolo, Pepe y Adelina, tres dos seis fiyos de Consuelo y Pepe.

¹ Nos molíos de maquila, a molenda fíase cedendo úa parte de lo molido á familia ama del molín.

Remeiros de Navia coa súa piragua, xunta al «Barco», a embarcación más grande de Méxica, coa que Consuelo tresportaba el gado y muita cantidá de mercancías. Nella, pode verse ún dos remos, qu'é ben grande, y el diseño axeitao da popa pral tresporte d'animais.

además d'atender al gado. Como *compostor*² qu'era, tamén atendía na súa casa ás personas que chegaban dende os poblos da contorna da pra que los curase, tendo algúia vez que despachar hasta cinco ou seis personas os días qu'había máis xente. Tamén era normal que tuvese qu'ir a varios llugares d'alredor andando ou en caballo, onde lo reclamaban pra que fose curar a personas y/ou animais con torceduras, roturas y golpes varios. Na súa «clínica de traumatoloxía» nunca cobraba cuartos pol sou trabayo, pollo qu'a súa clientela, pra ter un acordo con él, avezaban a pagar coa súa mao d'obra nas fincas de Méxica, condo el llabor y el tempo das cosechas asina lo pi-dían: a sema y a recoyida das patacas, el meiz, a maya del trigo, etc.

Mentres tanto, Consuelo atendía os labores da casa que se ye daban como mujer, que sobretodo eran a limpeza y ter a casa ordenada, el cuidao y el llavao da roupa, el fer a comida, el cuidao das personas que nun se valían por sí y dos nenos y a nena..., etc. Anque éstas eran as súas principales responsabilidades, condo ningún home podía atender a barqueiría ou había muito llabor col chalano, era ella quen llevaba os chalanos y pasaba a xente d'un llaio a outro del río. Lo normal era que todas as mujeres del caseirío de Méxica aprendesen a remar xa condo eran nenas, igual que se fose outro llabor más. Todas trabayaron na barqueiría úas más y outras menos, como Adelina, úa das ermás de Pepe, ou súa fiya Lela; esto pasaba polla mor del llugar de trabayo da xente, que fía que pasasen persoas y mercancías del conceyxo de Villayón al de Bual, y viceversa.

Ademáis, Consuelo trabayaba atendendo al gado y a os labores del campo, y como búa cocineira que foi, preparaba búsas comidas y merendas pra toda a xente qu'iba a Méxica (condo foran atendidas y curadas por Pepe) a axudar nas pañas. Éstas allargábanse ún ou

² Compostor era aquel home que tía conocementos non científicos de medicina, transmitidos de xeneración en xeneración. Atendía tanto á xente como a os animais.

varios días, y nellas xuntábanse igual 20 ou 30 homes y mujeres pra trabayar a terra y fer outros llabores. Consuelo cocinaba, entre outras muitas recetas, un arroz y úa empanada mui búsas, y qu'eran muito ben recibidas, xa qu'eran tempos difíciles y de necesidá. Había personas y familias que pasaban fame y algúas casas tían as despensas case valleiras.

Xunta todo este trabayo, Consuelo foi tamén molieira, xa qu'el molín de Méxica taba andando muito tempo cada día y, muitas veces, molíase tamén pollas noites al haber tanta xente qu'iba allí col grao.

A barqueiría, tía dúas embarcaciós pral tresporte de xente, gado y mercancías.

A máis grande, que chamaban *El Barco*, era a que s'usaba pral paso dos animais y podía pasar de cada vez a cinco ou seis cabezas de gado, coas súas alforxes y apareyos. Taba feita pra qu'as vacas, caballos y demáis animais podesen embarcar fácil por úas tablas más baxas na zona da popa. Tía un piso especial, colocao nel pico das cuadernas y fabricao con tablas grabadas pra evitar qu'os animais esllimasen y asina viaxasen seguros.

Condo se precisaba amañar y carenar *el barco*, y fía falta darye a volta, había qu'axuntar a dez ou doce personas, polla mor de lo grande qu'era. Pra os amañios había que meter a estopa en tiras col calafeto (ferramenta coa que se puxaba a estopa entre as tablas) y el mazo de madera ou mazuco. Despois, había qu'amañar úa mezcla axeitada feita con pez y sebo de cordeiro, y poñella na superficie del barco pra fer úa capa que nun deixase pasar el augua y durase tempo, y que valise pra ter a madera guardada da humedá.

Consuelo dirixía esta embarcación, grande abondo, con maña, xa qu'en palabras del sou fiyo Manolo: «El chalano grande había

El caseirío de Méxica, rodiao de fincas y d'árboles frutales.

Vista de Méxica, pintura de Pepe d'Armal.

Consuelo, en casa del sou fiyo Manolo y a súa nora Sara, en Avilés.

qu'entendello pra manexallo, nun valía cualquera». Remaba coa之力 que fíaxa falta pra tresportar el gado y mercancía de toda mena: grao, madera, etc. Ademáis, había que conocer ben as oriyas e o río, que muitas veces tía peligro abondo. Consuelo tía entónces que poner todo o seu xeito como chalaneira, ademáis da súa之力 pra salvar as correntes y os remolíos qu'el Navia tía, sobretodo condo medraba y se poñía bravo.

A embarcación máis pequena, chamada *El Chalano*, destinábase case namáis pral tresporte d'un número pequeno de personas.

Consuelo tía el máis del trabayo como chalaneira a os domingos y os llúis, dedicando estas xornadas case enteras a pasar xente, xa qu'había mercao y ferias en Ponticella os domingos y en Bual y nel Gumio os llúis, úa semana sí y outra non. Podíase chegar a llevar cerca de douscentas persoas y muitos animais nun solo día, y empezaba a súa xornada mui cedo, sobre as seis da mañá y hasta as doce ou a úa del mediodía, mentres llevaba persoas y mercancías d'un conceyo al outro. Sobre as cuatro da tarde, volvía al río trabayar hasta que se metía ben a noite, normalmente.

El resto da semana os portes variaban dependendo do tempo, a época do ano, os llabores do campo, as ferias y as festas qu'houbese, entre outros motivos. Podían salir máis ou menos cinco ou seis viaxes d'ida y volta, hasta chegar a os dez ou doce viaxes diarios os días nos que se trafegaba máis.

Era normal qu'houbese máis tráfico de gado de Villayón a Bual, pos aquí vendíase; d'outro xeito, el paso de mercancías y de compras era máis grande de Bual a Villayón. Pasábbase a muita xente dos diferentes poblos y aldeas d'este conceyo qu'iban a Bual pra comprar, pos allí había carniceiría, ferretería, botica, comercios

de roupa y ultramarinos, etc. Cos anos, puerfase a andar úa Ilinia d'autobuses dende Villayón a Navia, que fexo baxar muito el número de viaxes. Tamén a rapazada que s'embarcaba pr'América, fía el sou primeiro viaxe a Bual pasando nel chalano el río Navia polla barqueiría de Méxica. El médico de Bual tamén era un cliente habitual da barqueiría, pois en Villayón nun lo había y podía salir úa urxencia en cualquera momento.

Na cuenca del Navia había naquella época tamén outras barqueirías, ademáis da de Méxica. Máis llonxe d'esta taban as dúas de Porto, en Cuaña. Pr'arriba del río taba a de Figueiredo, a de Ribalagua y Llanteiro. Y antes de chegar a Méxica taban as dúas de Mezá: a de Bastián, y a del Córrago. Máis pr'arriba había outras, como a de Cernñas, nel conceyo d'Eilao. En todas ellas era normal atoparse algúia mujer que remase, dependendo da demanda de persoas que querían pasar.

El 13 de xunio de 1967 inaugurouse el salto d'Arbón, que xa llevaba embalsando augua dende había un mes. Entonciás, el río fíxose embalse y foi imposible seguir col tresporte na barqueiría. Tamén se fixeron obras pra miyorar a carretera a Bual, por Castrión. El final del oficio chegara.

Despós d'úa vida de muito llabor, trabayando como chalaneira, Consuelo retirouse por enfermedá en 1969, suposto que padecía

muito del reuma. Iríase vivir col sou fiyo Manolo y a súa nora Sara pr'Avilés. Pasou muita parte del sou tempo llendo; llíá todo lo que ye cayía nas maos y el miyor regalo que se ye podía fer era úa revista, ou novela ou cualquera libro. Consuelo disfrutaba llendo, y esto axudóuse a ser úa mujer con cultura. Tamén ye gustaba texer y chegou a fer case 20 colchas prá cama.

Viviu en Avilés hasta que moriu el 8 d'agosto de 2002, con 92 anos cumpridos.

Fai falta y é de xusticia que se conoza a vida dura que tuvo Consuelo, igual qu'a vida de todas as mujeres anónimas que viviron nel rural y tían que trabayar de sol a sol os sete días da semana. Fían llabores na casa, nel llabradío, col gado y tamén atendendo a persoas dependentes, y col mesmo xeito, valir y forza qu'os homes, anque sendo nellas pouco reconocido y valorado el sou trabayo.

Incansable trabayadora y de muita fortaleza, Consuelo exercéu úa profesión qu'era case namáis dos homes da época, qu'entónrias era un llabor mui importante y estimao por ser imprescindible pras persoas que vivían na contornada, y qu'hoi case desaparecéu. Esta chalaneira remou nas augas del Navia pasando xente d'un sito a outro pra ganar el pan y sacar a súa familia pr'alantre, ademáis de fer un feixe de llabores qu'a vida en Méxica ye pidía. Y sempre disposta a trabayar y seguir tirando pr'alantre.

Bibliografía

- ACEVEDO Y HUELVES, B. (1898): *Boal y su concejo*. Tipografía de Adolfo Brid. Oviedo.
- ANES Y ÁLVAREZ DE CASTRILLÓN, R. (2008): Eva Canel en América. En: *Doce estudios sobre emigración y emigrantes a América*. (Director: Servando Fernández Méndez), Ediciones Nobel, Gijón.
- ANTÚÑEZ VÁZQUEZ, A. (2008): Ricardo Villa Río. De Anleo a México. En: *Doce estudios sobre emigración y emigrantes a América*. (Director: Servando Fernández Méndez), Ediciones Nobel, Gijón.
- BARCIA ZEQUEIRA, M^a del C. (2001): *Eva Canel, una mujer de paradojas*. Anuario d'Estudios Americanos. La Habana.
- BRAÑA PARRONDO, P., GARCÍA FERNÁNDEZ, D., GARCÍA MERÁS-ALBA, G., FERNÁNDEZ GARCÍA, L., FERNÁNDEZ MENÉNDEZ, T. (2009): *Mujeres en San Feliz. De la memoria a la Historia*. Conceyo de Valdés y Instituto Asturiano da Muyer.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, A.M. y BERMEJO LORENZO, C. (2003): Varia Coaña. *Estudios sobre el concejo de Coaña*. Vol. I y II. Gráficas Rigel, Oviedo.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, C. (1994): *Puerto de Vega hasta mediados del siglo XX. Sus calles, sus casas, sus gentes*.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, A. y PÉREZ SÁNCHEZ, S. (2001): *Boal en fotos. 1900 – 2002*. Asociación de Amas de Casa de Boal.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, A. y PÉREZ SÁNCHEZ, S. (2001): *Cousas de Boal*. Asociación de Amas de Casa de Boal.
- FERNÁNDEZ MÉNDEZ, D. y LÓPEZ PÉREZ, C. (2005): *Historia de Tapia a través de sus calles*. (Tomos I, II y III). Ediciones Nobel. Oviedo.
- FERNÁNDEZ Y FERNÁNDEZ, M. (1898): *El Franco y su concejo*. Mases Ediciones.
- INSTITUTO ASTURIANO DA MUYER (2006): *Asturianas en América. Emigración y exilio*. Instituto Asturiano da Muyer. Uviéu.
- INSTITUTO ASTURIANO DA MUYER (2009): *Un año de mujeres*. Instituto Asturiano da Muyer. Uviéu.
- PÉREZ SUÁREZ, V. (1997): *Antes y ahora del concejo de El Franco*. (Occidente de Asturias). Conceyo del Franco.
- PÉREZ SUÁREZ, V. (2008): *Crónica de las corporaciones municipales de El Franco. Siglo XX*. Vol I y II. Fundación Caja Rural y Conceyo del Franco.
- RODRÍGUEZ BETANCOURT, M. (2008): *Asturias en la memoria*. Edit. Ámbitu. Oviedo.
- SUÁREZ, C. (1959): *Escritores y artistas asturianos II*. Madrid, 1936. Oviedo.
- V.V.A.A (1988): *Mujeres asturianas*. Mases Ediciones. Gijón.
- V.V.A.A. (2005): Diccionario Enciclopédico del Principado de Asturias. Edit. Nobel. Oviedo.
- VARGAS VIDAL, D. (1967): *Anoranzas y recuerdos de Tapia de Casariego (De la vida en un pueblo astur-galaico a comienzos del presente siglo)*. Gráficas Summa. Oviedo.

- VILLA, P. (1992), «Archivo Municipal del Conceyo d'Uviéu: Pincelada histórica, 1938-1982», *Boletín AABADOM* (Asociación Asturiana de Bibliotecarios, archiveros, documentalistas y museólogos). Abril-xunio.

Agradecimentos

- Concepción Méndez-Villamil y Fernández. *Doña Concha.*

Bual.

Nelly, Amadita Díaz Ferreira. Adelina Fernández López. Susina Pérez Sánchez. Mirtha Celaya González. Biblioteca de Bual.
Fotos: Páxs. 10, 11, y 12 (enriba): Nelly. Páxs. 12 (embaxo) y 14 (enriba): Adelina Fernández López y Susina Pérez Sánchez. Páx. 14 (embaxo): Amadita Díaz Ferreira.

- Agar Eva Infanzón Canel. *Eva Canel.* Cuaña.

Beatriz Infanzón Carbajal. Carmen Cereijo Villa, secretaria de redacción del Comercio. Biblioteca d'Ortigueira, Cuaña.
Fotos: Páxs. 16, 17, 18, 19 (enriba) y 20 (enriba): Beatriz Infanzón Carbajal. Páx. 19 (embaxo): Fundación Parque Histórico del Navia. Páx. 20 (embaxo): María del Carmen Cereijo Villa, El Comercio.

- María Dolores Méndez González. *Doña Lolita.* El Franco.

Vicente Pérez Suárez. Jesús, Amalita y María Jesús, de Casa Quintina, Godella. Perfecto Rodríguez Fernández. Mercedes Álvarez Méndez. Biblioteca del Franco (Complexo Cultural As Quintas).
Fotos: Páxs. 22 y 26: Mercedes Álvarez Méndez. Páxs. 23, 24 y 25: Casa Quintina, Godella.

- Eva Rodríguez Braña. *Grandas de Salime.*

Eva Rodríguez Braña. Biblioteca de Grandas de Salime.
Fotos: Eva Rodríguez Braña.

- Juventina Jardón Alonso. *Eilao.*

Juventina Jardón Alonso. Raúl Pasarón y Felicidad Fernández.
Fotos: Páx. 34: Juventina Jardón Alonso. Páx. 35: Nacho Pérez González. Páxs. 36, 37 y 38: Fundación Parque Histórico del Navia.

- Palmira Villa González-Río. *Palmita.* Navia.

Palmira Villa. Carmen Villa-Vigil Escalera. Pilar Arias de Velasco. Ana Herrero Montero. Alejandro Antúnez Vázquez.
Biblioteca Carlos Peláez, de Navia. María Jesús Villaverde Amieva, biblioteca del RIDEA.

Fotos: Páxs. 40 y 44 (superior): Fundación Parque Histórico del Navia. Páxs. 42 (enriba y embaxo á dereta) y 44 (embaxo): Ana Herrero Montero, Archivo Municipal del Conceyo d'Uviéu.
Páx. 42 (enriba y embaxo á esquerda): María José Justo Martín, Archivo Histórico da Universidá de Santiago de Compostela.

- **María Lourdes García Baizán. Pezós.**
María Josefa Monteserín Álvarez-Linera.
Fotos: Páxs. 46, 47, 48, 49 y 50: María Josefa Monteserín Álvarez-Linera.
- **Bernardina Campoamor Rodríguez. Doña Bernardina. Tapia.**
Margarita Carrasco Villamil. Covadonga López de los Bueis.
Fotos: páxs. 52 y 55: Covadonga López de los Bueis. Páx. 53: Gloria López Téllez, antigua E.U. Maxisterio Universidá d'Uviéu. Páx. 54: Margarita Carrasco Villamil. Páx. 56: Fundación Parque Histórico del Navia.
- **Consuelo Álvarez Ledo. Villayón.**
Manolo Fernández Álvarez. Inés Castañedo Álvarez.
Fotos: Manolo Fernández Álvarez.

As seguintes persoas y entidades tein axudao de baldre neste proyecto, facilitando el noso trabayo:

- Servando Fernández Méndez.
- Diego Fernández Méndez.
- Gloria López Téllez. Ex Directora da Escola Universitaria de Maxisterio da Universidá d'Uviéu.
- Aurelio Méndez Alonso. Coordinación de xestión de personal docente. Goberno del Principao d'Asturias.
- María José Justo Martín, directora del Archivo Histórico. Universidá de Santiago de Compostela.
- Ana Herrero Montero, archiveira del Conceyo d'Uviéu.
- Asociación de Muyeres La Romanela, Veiga.
- Asociación de Muyeres Virgen de los Dolores, Villayón.
- Asociación de Muyeres Muyeres con Xeito, Bual.
- Biblioteca del Museo del Pueblo d'Asturias.
- Biblioteca Jovellanos, de Veiga.
- Instituto Asturiano da Muyer.

Pa rematar, queremos agradecer el interéz y a dedicación de todas aquellas persoas y entidades que tein axudao a qu'este libro vexa a lluz. Sin el sou esforzo, esto nun sería posible.

*Este llibro
acabóuse
d'imprimir nel mes
de novembre de
2011*

